

Jarosław Pietrzak

(University of the National Education Commission, Krakow, Poland)

<https://orcid.org/0000-0003-0341-2273>

e-mail: jaroslaw.pietrzak@uken.krakow.pl

Walka rodziny Towiańskich o spadek po śmierci kardynała Michała Stefana Radziejowskiego w 1705 r.

*The Struggle of the Towianski Family Over the Inheritance Following the Death
of Cardinal Michał Stefan Radziejowski in 1705.*

ABSTRACT

After the death of the Primate of Poland, Michał Stefan Radziejowski, in 1705, the members of Towiański family became involved in court proceedings, which continued until the 1720s, concerning the deceased's inheritance and settlements with legacies. The reason was to make Katarzyna Konstancja née Niszczycka Towiańska, the voivode of Łęczyca, the depositary of movable and immovable goods, and the one responsible for paying sums and issuing legacies mainly to monasteries and chapters – Łowicz, Uniejów and Gniezno. The Towiańskis were forced to cede some of the estates of the deceased hierarch to people related to him, including: the Radziejów estate for the Prażmowski

PUBLICATION INFO				
				e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
				
THE AUTHOR'S ADDRESS: Jarosław Pietrzak, the Institute of History & Archival Studies of the University of the National Education Commission, 2 Podchorążych Street, Kraków 30-084, Poland				
SOURCE OF FUNDING: This article was prepared within the framework of a project funded by the National Science Centre granted under the decision no. UMO – 2021/41/B/HS3/00253, entitled Women's court of the nobility in the Republic of Poland in Saxon times. Structure, people, culture, functions.				
SUBMITTED: 2024.01.29	ACCEPTED: 2025.07.31	PUBLISHED ONLINE: 2025.10.31		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE e-mail: reshistorica@umcs.pl		
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		 EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES		

family and the Kryłów estate for the Izbiński family. Both the first and second circumstances involved the Towiański family in long court battles. They resulted from a rather literal treatment of the provisions on taking over all goods, as well as the reluctance to regulate payments to clergy due to either the loss of funds or their lack of coverage in the deceased's treasury. A very important problem was also the import of a silver altar set, ordered by Radziejowski from the workshop of Guillaume Jacob. The work presents court proceedings pending before the Crown Tribunal and the case of bringing the mentioned altar set to Gniezno.

Key words: last will, court process, legate, Towiański family, primate Radziejowski

STRESZCZENIE

Po śmierci prymasa Polski Michała Stefana Radziejowskiego w 1705 r. rodzina Towiańskich została zaangażowana w toczące się niemal do lat dwudziestych XVIII w. procesy sądowe, dotyczące spadku po zmarłym i rozliczeń z legatariuszami. Powodem stało się uczynienie z wojewodziny łęczyckiej Katarzyny Konstancji z Niszczyczych Towiańskich depozytariuszką dóbr ruchomych i nieruchomości oraz odpowiedzialną za wypłacenie sum i wydanie legatów, głównie klasztorom oraz kapitułom – łowickiej, uniejowskiej i gnieźnieńskiej. Towiańscy zostali zmuszeni do odstąpienia niektórych majątków po zmarłym hierarsze osobom z nim skoligaconym, m.in. dóbr radziejowskich dla Prażmowskich oraz kryłowskich dla Izbińskich. Zarówno pierwsza, jak i druga okoliczność uwikłała Towiańskich w długie batalie sądowe. Wynikały one z dość literalnego traktowania zapisów o objęciu wszystkich dóbr, a także niechęci do regulacji wypłat na rzecz duchownych wskutek bądź utraty środków, bądź braku ich pokrycia w skarbie zmarłego. Bardzo ważnym problemem stało się także sprowadzenie srebrnego kompletu ołtarzowego, zamówionego przez Radziejowskiego w warsztacie Guillaume Jacoba. Praca przedstawia procesy sądowe toczące się przed Trybunałem Koronnym oraz sprawę sprowadzenia do Gniezna wspomnianego kompletu ołtarzowego.

Słowa kluczowe: testament, proces sądowy, legat, Towiańscy, prymas Radziejowski

Na tle licznych wydawnictw testamentowych akty ostatniej woli duchownych¹ nie cieszyły się tak dużym zainteresowaniem ze strony

¹ Do edycji źródełowych wraz z omówieniem zaliczyć należy: *Kościotowi mojemu jako ukochanej oblubienicy mojej. Wybór testamentów małopolskich z XVII wieku*, wyd. E.E. Wróbel, Kraków 2010; *Testamenty z XVII i XVIII wieku szlachty i duchowieństwa z Podlasia*, wyd. J. Mamaj, Warszawa 2014; *Testamenty hierarchów unickich metropolii kijowskiej XVII i XVIII wieku*, wyd. A. Gil, Lublin 2013; *Testament kanonika Wojciecha Grabowskiego z Sierpca*, wyd. W. Pawlikowska, „*Studia Pedagogiczno-Artystyczne*” 2004, 4, s. 116–129; W. Urban, *Testament renesansowego plebana ks. Jana Podlódowskiego z 1568 roku*, „*Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego*” 2000, 35, 3–4, s. 100–105; M. Koczerska, *Testament kanonika tarnowskiego i plebana Wszystkich Świętych w Krakowie*, w: *Ludzie – Kościół – wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej (średniowiecze – wczesna epoka nowożytna)*, red. W. Iwańczak, S. Kuczyński, Warszawa 2001, s. 237–254; J. Muszyńska, *Testament biskupa krakowskiego Franciszka Krasińskiego z 1573 roku*, w: *Kościół katolicki w Małopolsce w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska,

badaczy, co podobnego typu dokumenty sporządzane przez szlachtę² oraz mieszczaństwo³. Pomijam w tym miejscu narosłą wokół tematu li-

Kielce–Gdańsk 2001, s. 269–282; I. Makarczyk, *Testament Adama Sarnowskiego (ok. 1632–1693) sekretarza Królewskiego, kanonika warmińskiego*, „Forum Teologiczne” 2006, 7, s. 155–169; Z. Kropidłowski, *Testament ks. Franciszka Józefa Wybickiego (1709–1765)*, w: *Polska i sąsiedzi... Księga pamiątkowa ofiarowana profesorowi Marianowi Mrocze w 70. rocznicę urodzin*, red. M. Hajger, W. Skóra, Pruszcz Gdański–Słupsk 2010, s. 333–339; J. Pietrzak, *Testament patriarchy jerozolimskiego Jerzego Marii Laskarysa ze zbiorów Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum*, „Kronika Zamkowa. Seria nowa” 2015, 2 (68), s. 297–315. Osobno powstały studia, vide: D. Główna, *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w Koronie w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2004; idem, *Testamenty i inwentarze pośmiertne mienia duchownych katolickich w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku jako źródło do badań pobożności indywidualnej*, „Barok” 2004, 2 (22), s. 89–96; idem, *Podstawy prawne testamentów i inwentarzy pośmiertnych duchowieństwa katolickiego w Polsce w epoce potrydenckiej*, „Archeologia Historica Polona” 1997, 5, s. 203–210; J. Dumanowski, *Torunianin w wyboru: z testamentu biskupa Stanisława Dąbskiego*, „Rocznik Toruński” 1999, 29, s. 91–103; H. Suchojad, *Rozstanie ze światem doczesnym księdza Jakuba Grometiusa (1572–1651), plebana w Gnojnie (w świetle testamentu i towarzyszących mu dokumentów)*, w: *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i kultura śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001, s. 303–313; M. Koczarska, *Inwentarze majątku ruchomego duchowieństwa krakowskiego w XV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, 51, 2, s. 201–210; W. Pawlikowska, *Testamenty duchowieństwa diecezji wileńskiej w drugiej połowie XVI w. Prawo i praktyka*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2011, 59, 3–4, s. 395–407; U. Kicińska, *„Długu żadnego po sobie nie zostawuję” – legaty duchownych małopolskich w testamentach z XVII wieku*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2013, 8, s. 411–422.

² Ograniczam uwagę tylko do najważniejszych wydawnictw, pomijając drobne testamenty wydawane w periodykach naukowych, vide: M. Borkowska, *Dekret ferowany w niebieskim parlamencie. Wybór testamentów z XVII–XVIII wieku*, Kraków 1984; U. Augustyniak, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa 1992; *Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1799*, wyd. A. Falniowska-Grabowska, Kraków 1997; *Testamenty Jana, Tomasza i Jana „Sobiepana” Zamoyskich*, wyd. W. Kaczorowski, Opole 2007; *Testamenty książąt Lubartowiczów-Sanguszków*, wyd. J.M. Marszalska, W. Graczyk, Kraków 2011; *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655*, wyd. P. Klint, Wrocław 2011; *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich 1657–1680*, wyd. P. Klint, Wrocław 2012; *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich i ziemskich ziemi halickiej z XVII wieku*, wyd. P. Klint, K. Rzemieniecki, J. Węglorz, Wrocław 2018; *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich ziemi sanockiej z XVII wieku*, wyd. P. Klint, K. Rzemieniecki, Wrocław 2020; *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, wyd. J. Kowalkowski, W. Nowosad, Warszawa 2013.

³ Vide: *Testamenty mieszczan wojnickich 1599–1809*, wyd. P. Dymmel, Wojnicz 1997; A. Pisanko-Borowik, *Testamenty mieszczan grodzieńskich w XVII–XVIII wieku*, „Studia Podlaskie” 2005, 15, s. 129–133; *Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wieku)*, wyd. K. Justyniarska-Chojak, Kielce 2010; *Dług śmiertelności wypłacić trzeba. Wybór testamentów krakowskich z XVII i XVIII wieku*, wyd. E. Danowska,

teraturę przedmiotu⁴. Celem pracy jest ukazanie kontrowersji powstałych w związku z wypełnieniem woli testamentowej arcybiskupa gnieźnieńskiego, prymasa Polski i kardynała Michała Stefana Radziejowskiego po jego śmierci w 1705 r. W pracy ukazane zostaną kolejno okoliczności śmierci hierarchy, kłopoty związane z jego pochówkiem oraz spory, w jakie została uwikłana rodzina Towiańskich, a w szczególności wojewodzina łęczycka Katarzyna Konstancja z Niszczyckich i jej mąż Jerzy Hipolit. Konflikty dotyczyły w zasadniczej mierze sporów z pozostałymi legatariuszami, rodziną Prażmowskich oraz kapitułami – uniejowską, łowicką oraz archikatedrą gnieźnieńską. Nieporozumienia, jak się zdaje, były wyrazem walki o utrzymanie wpływów przez rodzinę, której fortuna i pomyślność wyrosły przy osobie arcybiskupa gnieźnieńskiego, a wraz z jego śmiercią nagle zgasły. Wobec tego Towiańscy zdali się na pomoc innych opiekunów egzekutorów testamentu i innych protektorów, m.in. kanclerza wielkiego litewskiego Karola Stanisława Radziwiłła oraz wojewodziny bełskiej Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej.

Postać arcybiskupa gnieźnieńskiego i prymasa Polski Michała Stefana Radziejowskiego możemy bezsprzecznie uznać za wielowymiarową pod względem prowadzonych działań politycznych. Jako syn zdrajcy

Kraków 2011; *Testamenty mieszczan krakowskich XIV–XV wieku*, wyd. J. Wymułek, Warszawa 2015; K. Warda, *Testamenty mieszczan radziejowskich w późnym średniowieczu w świetle ksiąg ławniczych i radzieckich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2013, 61, 2, s. 269–275. Nie można także pominąć ogromnego dzieła zespołu pod kierunkiem prof. Urszuli Augustyniak, które opracowało katalogi testamentów mieszczan. Na serię „Katalogi testamentów mieszkańców miast z terenów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1795 roku” składa się siedem znacznie zróżnicowanych objętościowo tomów: t. 1, *Testamenty w księgach miejskich wileńskich z XVI i XVII wieku. Katalog*, oprac. K. Frejlich; t. 2, *Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI do początku XVIII wieku. Katalog*, oprac. N. Biłous; t. 3, *Katalog testamentów mieszkańców Brześcia i Grodna od XVI do początku XVIII wieku*, oprac. N. Sliż; t. 4, *Testamenty mieszkańców lwowskich z drugiej połowy XVI i z XVII wieku. Katalog*, oprac. O. Winnyczenko; t. 5, *Testamenty z ksiąg sądowych małych miast polskich do 1525 roku*, oprac. A. Bartoszewicz et al., red. A. Bartoszewicz; t. 6, *Katalog testamentów z krakowskich ksiąg miejskich do 1550 roku*, oprac. J. Wymułek; t. 7, *Katalog testamentów poznańskich z drugiej połowy XVI i z XVII wieku*, oprac. A. Karpiński.

⁴ Z racji objętości warto wspomnieć tylko niektóre prace, vide: M. Aleksandrowicz-Szulikowska, *Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów. Przyczynek badań do mentalności magnackiej XVI–XVIII wieku*, Warszawa 1995; B. Popiołek, *Rodzina szlachecka w świetle testamentów XVII–XVIII wieku*, w: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, red. C. Kukło, Warszawa 2008, s. 132–152; eadem, *Woli mojej ostatniej Testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności w XVII i XVIII wieku*, Kraków 2009; J. Dumanowski, „*Pompa funebris*”? *Z testamentów szlachty wielkopolskiej z XVIII w.*, w: *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001, s. 315–322.

Hieronima Radziejowskiego, podkanclerzego koronnego, rozpoczął karieręznaczony piętnem swojego rodzica. Dzięki wsparciu Jana II Kazimierza i jego małżonki królowej Ludwiki Marii zdołał jednak odebrać doskonale wykształcenie w Pradze i Rzymie. Dopiero jednak poparcie udzielone jego krewnemu Janowi Sobieskiemu, marszałkowi i hetmanowi wielkiemu koronnemu, pozwoliło mu na awans na biskupio-książęcy stolec w Warmii w 1677 r. Za zasługi dla dworu Radziejowski został wynagrodzony urzędem podkanclerzego koronnego w 1685 r. Jego dalsze pomyślne relacje z królem zakłócił jednak spór wokół nadania mu przez papieża Innocentego XI kapelusza kardynalskiego i żądania dla siebie pierwszego, po królu, miejsca, co – w przekonaniu Marii Kazimiery d'Arquien Sobieskiej – mogłoby zaszkodzić planom elekcyjnym królewicza Jakuba⁵. Rozwiązaniem miało stać się nadanie Radziejowskiemu arcybiskupstwa gnieźnieńskiego, co nastąpiło w 1687 r. Nominacja ta nie przeszkodziła jednak Radziejowskiemu związać się z obozem opozycji i spiskiem wymierzonym w dwór w 1688 r. Po pojednaniu Radziejowski skoncentrował wszystkie swoje wysiłki na przyszłych zmaganiach elekcyjnych, opowiadając się co prawda po stronie królewicza Jakuba Sobieskiego, ale poparcie to nie wydawało się pewne.

Nieporozumienia w rodzinie Sobieskich i konflikt królowej Marii Kazimiery z jej najstarszym synem ostatecznie przekonały hierarchę do porzucenia wsparcia dla domu królewskiego i przejście na stronę kandydata francuskiego Franciszka Ludwika księcia de Bourbon-Conti. Stało się to za sprawą wysokich gratyfikacji ze strony francuskiej oferowanych przez posła Melchiora de Polignaca, jak i dzięki namowom Lubomirskich oraz Sapiechów. Radziejowski szybko stał się niekwestionowanym przywódcą stronnictwa kontystów i 27 czerwca 1697 r. doprowadził do elekcji kandydata francuskiego na króla Polski przez większość szlachty. Tymczasem druga część szlachty ogłosiła wybór elektora saskiego Fryderyka Augusta. Radziejowski różnymi metodami dążył do obalenia jego wyboru, przechodząc ostatecznie do wzniesienia rokoszu, z głównym obozem w Łowiczu. Porzucenie przez księcia Contiego możliwości koronacji zmusiło jego zwolenników do złożenia broni i uznania majestatu Augusta II. Pomimo pojednania, trudno jednak mówić, by współpraca Radziejowskiego z monarchą układała się pomyślnie. Ponowny konflikt z królem wywołały dążenie Augusta II do wzmocnienia władzy oraz sojusz z Rosją i Danią wymierzony w Szwecję, celem uzyskania Inflant. Prymas nie zamyślał jednak o detronizacji króla, a próbował zażegnać konflikt i doprowadzić do osłabienia wpływów Augusta II. Dopiero klęski

⁵ R. Kawecki, *Z dziejów nominacji kardynalskich w Polsce przedrozbiorowej*, „Nasza Przyszłość” 2001, 95, s. 483–489.

wojsk saskich w Inflantach i wkroczenie Karola XII do Polski w styczniu 1702 r. zmusiły go do współpracy z królem szwedzkim. Pełen rozbrat z Augustem II nastąpił po sejmie lubelskim w 1703 r., podczas którego król Polski zarzucił Radziejowskiemu knowania z władcą szwedzkim. Pozwoliło to prymasowi na sprzymierzenie się z Szwedami i przewodniczenie konfederacji wielkopolskiej, a w dalszej konsekwencji zawarcie pokoju ze Szwedami i wybór nowego króla. Radziejowski próbował wpłynąć na Karola XII, aby osadził na tronie polskim księcia Bourbon-Conti lub innego przychylnego Francji kandydata. Karol XII nie zamierzał jednak na to przystać i sam doprowadził do wyboru wojewody poznańskiego Stanisława Leszczyńskiego. Radziejowski został zmuszony do ucieczki z Warszawy przed nadchodzącymi wojskami Augusta II i schronił się w Gdańsku, skąd obserwował walki między władcami zabiegającymi o jego poparcie⁶. Odmówił ukoronowania Leszczyńskiego i próbował ponownie zawrzeć porozumienie z Augustem II, ale śmierć uniemożliwiła mu realizację tego zamysłu⁷.

⁶ W listopadzie 1704 r. Radziejowski stanowczo odmówił możliwości wyjazdu z Gdańska, vide: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Zbiory Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej, Zbiory różnej proveniencji, sygn. 8, s. 109–113. Dopiero w lipcu 1705 r. kardynał zapowiadał swój szybki powrót do Warszawy, co z całą pewnością miało wzmocnić nastroje w środowisku antysaskim. Vide również: AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów [dalej: AR], dz. II, nr 2078.

⁷ [Autor nieznany], *Historia życia Michala Stefana Radziejowskiego, Kardynała... z różnych teraźniejszego wieku historyków po polsku zebrana*, [b.m.w.] 1744, s. 68. August II podjął starania o ukaranie Radziejowskiego przez papieża, po tym jak Klemens XI dowiedział się o wydaniu przez prymasa uniwersałów wzywających szlachtę na zjazd warszawski. Papież w wydanym *breve* zawiesił prymasa w obowiązkach arcybiskupa gnieźnieńskiego. Nuncjusze w latach 1703–1705 czynili starania o sprowadzenie Radziejowskiego do Rzymu, by stawiał się przed obliczem papieża. Radziejowski nigdy jednak nie odebrał *breve* i nie udał się do Wiecznego Miasta, vide: J. Kopiec, *Między Altransztadem a Pottawą. Stolica Apostolska wobec obsady tronu polskiego w latach 1706–1709*, Szczęśne 2018, s. 62–63; idem, *Pierwsze spotkanie nuncjusza Nicola Spinoli z królem Augustem II w 1710 r.*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 568. Życie i działalność prymasa są bardzo dobrze udokumentowane w szeregu prac monograficznych, vide: A. Rachuba, *Radziejowski Michał Stefan Augustyn*, w: *Polski słownik biograficzny* [dalej: PSB], t. 30, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 66–76; M. Kosman, *Między ołtarzem a tronem. Poczet prymasów Polski*, Poznań 2000, s. 184–186; K. Jarochoński, *Koniec Radziejowskiego*, w: *Nowe opowiadania i studia historyczne*, Warszawa 1882, s. 95–153; J. Poraziński, *Początki działalności Michała Stefana Radziejowskiego – próba interpretacji przebiegu kariery i kształtujących ją czynników*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia” 1984, 726, 47, s. 221–233; R. Kawecki, *Kardynał Michał Stefan Radziejowski (1645–1705)*, Opole 2005; J.A. Chrościcki, *Francuskie źródła archiwalne o Michale kardynale Radziejowskim*, w: *Święto*

Przy potędzie Radziejowskiego wyrosła fortuna jego kuzynki Katarzyny Konstancji z Niszczyckich Towiańskiej, kasztelanowej (a od 1702 r. wojewodziny) łęczyckiej⁸. Towiańska odegrała ważną rolę w okresie bezkrólewia po śmierci Jana III jako pośredniczka w układach politycznych pomiędzy arcybiskupem gnieźnieńskim a posłem Melchiorzem Polignacem, a potem pomiędzy Radziejowskim a stronnikami elektora saskiego i króla polskiego, dążąc przy tym do pojednania obu zwaśnionych stron. Wraz z rozpoczęciem wojny ze Szwecją monarcha zabiegał o poparcie Towiańskiej, aby ta przekonała prymasa dla idei rozpoczęcia konfliktu z Karolem XII. Dopiero klęska Augusta II pod Kliszowem 19 lipca 1702 r. wymusiła na Radziejowskim przystąpienie do rokowań z Karolem XII w Warszawie i nacisk, aby doprowadził do detronizacji króla. Pomimo kilkakrotnie zwoływanych przez kardynała rad senatu do Warszawy, na spotkania stawiała się ledwie garstka szlachty. Dokładnie w tym czasie Towiańska zbliżyła się do środowiska antysaskiego i nawiązała współpracę z Rafałem Leszczyńskim, podskarbisem koronnym i starostą generalnym Wielkopolski, oraz Hieronimem Augustynem Lubomirskim, kasztelanem krakowskim i hetmanem wielkim koronnym. Aż do 1703 r. Towiańska prowadziła regularną korespondencję z królewiczem Jakubem Sobieskim i promowała jego kandydaturę, kiedy jasnymi stały się dążenia Karola XII do detronizacji Augusta II. Plany te runęły, o czym była już mowa,

baroku. *Sztuka w służbie prymasa Michała Stefana Radziejowskiego (1645–1705)*, Muzeum Pałac w Wilanowie, maj-wrzesień 2009, Warszawa 2009, s. 51–65; J. Dygdała, *Episkopat rzymskokatolicki doby saskiej. Aktywność w życiu publicznym Rzeczypospolitej*, w: *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 332–376.

⁸ Radziejowskiego łączyły z Towiańską bliskie więzy pokrewieństwa. Katarzyna Konstancja z Niszczyckich była córką kasztelana sierpskiego Pawła Niszczyckiego i wojewodzianki łęczyckiej Eulalii Eleonory Radziejowskiej. Tym samym po kądzieli była wnuczką Stanisława Radziejowskiego i Katarzyny z Sobieskich. Bratem matki był podkanclerzy koronny Hieronim Radziejowski, ojciec prymasa. Nie jest także jasne, w jakich okolicznościach trafiła do otoczenia swojego kuzyna Michała Stefana Radziejowskiego. Roman Kawecki sugeruje, że stało się to przed jego wstąpieniem na stolec książęco-biskupi w Warmii w 1677 r. Niezależnie od tych spekulacji pewnym jest, że po przybyciu do rezydencji w Heilsbergu (obecnie Lidzbark Warmiński) została wydana za mąż za domownika Radziejowskiego – Jerzego Hipolita Towiańskiego. Poza więziami pokrewieństwa nie było tajnym, iż prymasa z kuzynką łączył romans, którego owocem z dużą pewnością był Krzysztof Mikołaj Towiański. O opiniach na temat intymnej relacji łączącej oboje, vide: R. Kawecki, *Kardynał*, s. 47–49; M. Zwierzykowski, *Towiański Jerzy Hipolit*, w: *PSB*, t. 54, red. A. Romanowski, Warszawa–Kraków 2022–2023, s. 500; G. Trościński, *Okolicznościowa poezja polityczna okresu bezkrólewia po śmierci Jana III Sobieskiego*, Rzeszów 2019, s. 280–281, 332–333, 344–346.

w związku z wyznaczeniem Stanisławowi Leszczyńskiemu roli króla polskiego. Przełomy w życiu Towiańskiej nastąpiły gwałtownie jeden po drugim w 1704 i 1705 r. Pierwszym tragicznym wydarzeniem było aresztowanie jej męża pod zarzutem zdrady króla w listopadzie 1704 r. i wywiezienie go do Saksonii⁹. Od tego czasu aż do 1706 r. Towiańska różnymi sposobami zabiegała o jego uwolnienie. Prosiła o pomoc biskupa warmińskiego Andrzeja Chryzostoma Załuskiego, wojewodę kaliskiego Franciszka Gałęckiego, a nawet starała się wpłynąć na decyzję króla Stanisława Leszczyńskiego, podróżując za nim do Malborka. August II przystał na uwolnienie Towiańskiego, ale ceną wolności stało się przyrzeczenie Konstancji wyrażone w obecności podskarbiego wielkiego koronnego Jana Jerzego Przebendowskiego, iż przeciągnie ona prymasa na stronę Sasa. Na to jednak nie było czasu i możliwości, bowiem 13 października 1705 r. na Konstancję spadł drugi bolesny cios, jakim była śmierć kardynała w Gdańsku, wywołana dusznościami i chorobą serca¹⁰.

Kardynała Michał Stefan Radziejowski spisał swoją ostatnią wolę dzień przed śmiercią w obecności poczmistrza ziem pruskich Pawła Gratty, poczmistrza generalnego koronnego i sekretarza koronnego Bartłomieja Sardiego, Karola d'Antoina de Villars i kanonika łęczyckiego Marcina Lipnickiego¹¹. Z kolei egzekutorami ostatniej woli zostali do-

⁹ Uwzięcie Jerzego Hipolita nastąpiło w listopadzie 1704 r. w Tygenhoffie, gdzie schroniła się wraz z całą rodziną po opuszczeniu Warszawy zajętej przez wojska saskie. Miało to przyczynić się do upokorzenia Radziejowskiego i wpędzenia go w polityczną izolację (vide: M. Zwierzykowski, *op. cit.*, s. 502; J. Poraziński, *Sejm lubelski w 1703 roku i jego miejsce w konfliktach wewnętrznych na początku XVIII wieku*, Warszawa 1988, s. 67). Jerzy Hipolit Towiański został zwolniony z saskiej niewoli w marcu 1706 r., po złożeniu podpisu pod zapewnieniem o wierności Augustowi II, lecz zaraz po powrocie do kraju przystąpił do króla Stanisława Leszczyńskiego.

¹⁰ Działalność polityczna Katarzyny Konstancji z Niszczyckich Towiańskiej została omówiona w: J. Pietrzak, *Kobieta z drugiego planu. Katarzyna Konstancja z Niszczyckich Towiańska i jej polityczna działalność w burzliwych czasach przełomu XVII i XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 2023, 114, 3, s. 325–352.

¹¹ Archiwum Państwowe w Gdańsku, Akta miasta Gdańska, sygn. 300, 43/105, k. 125v–130v. Kopie aktu ostatniej woli, vide: AGAD, Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa [dalej: ARN] sygn. 195, s. 1–15; Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, sygn. 00407, s. 387–398; Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, sygn. 1710; Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. BN W.1.2995 (starodruki). Edycja testamentu, vide: J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, Prymasowie i Metropolici Polscy od roku 1000*, t. 4, Poznań 1891, s. 358–364. Nie udało się ustalić dokładnej lokalizacji kamienicy, w której rezydował prymas Radziejowski i zakończył swoje życie. Sądzić można, że chodzi o kamienicę przy Długim Targu 3, stanowiącą jedną z trzech kamienic wykorzystywanych podczas wizyt królów polskich. Od połowy XVII w. wraz z oficynami i domem tylnym w pierzei ulicy Ogarnej należały do królewskiego poczmistrza Franciszka Gratty,

tychczasowi zaufani współpracownicy polityczni kardynała: kasztelan krakowski i hetman wielki koronny Hieronim Augustyn Lubomirski, wojewoda krakowski Marcin Kątski, kanclerz wielki litewski Karol Stanisław Radziwiłł, podkanclerzy litewski Stanisław Antoni Szczuka oraz starosta pyzdrowski Piotr Bronisz¹².

Zmarły dokonując rozrachunku ze swoim życiem, wspominał, że:

[...] majątek po rodzicach objął szczupły, świetności i dawności domu nieodpowiedni; matkę swoją utracił wkrótce po wydaniu go na świat i przez ośm lat z górą wychowywany był staraniem królowej Maryi Ludwiki, którą tegoż roku, co i ojca postradał. Mienie ojca podczas poselstwa otomańskiego zupełnie się starło. Cały majątek, który posiadał, był jego dorobkowy. Ziemię ojczystą, od której nazwanie familii, przez stryja Jana przedaną, za sto tysięcy złotych odkupił i naprawił, inne za gotowe pieniądze kupił, równie jak pałac w Warszawie na Przedmieściu Krakowskim i spichlerz murowany nad Wisłą tamże. Arcybiskupstwo gnieźnieńskie niechętnie objął za warmińskie, z którym dla porządku, spokojności i przykładności z żalem się rozstawał;

a potem jego syna Pawła, *nota bene* świadków obecnych podczas spisywania testamentu i którym prymas podarował pieniądze na regulację majątkową. Niewykluczone jednak, że miejscem pobytu arcybiskupa była kamienica mieszczańska położona przy ulicy Piwnej (Jopengasse) z zabudowaniami gospodarczymi wychodzącymi na ulicę Kołodziejską (Scharmachergasse), należąca według późniejszych spisów do Krzysztofa Mikołaja Towiańskiego, vide: E. Barylewska-Szymańska, Z. Maciakowska, *Szlachcic mieszczańinem? Miejsca zamieszkania polskiej szlachty w osiemnastowiecznym Gdańsku*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2018, 42, 3, s. 110–111, 113; E. Barylewska-Szymańska, *Domy szlachty w osiemnastowiecznym Gdańsku*, w: *Život pražských paláců. Šlechtické paláce jako součást městského organismu od středověku na práh moderní doby*, red. O. Fejtová, V. Ledvinka, J. Pešek, „Documenta Pragensia” 2009, 28, s. 505–533; T. Zielińska, *Przyczynek do sprawy własności szlacheckiej w Gdańsku XVIII stulecia*, w: *Ludzie, kontakty, kultura XVI–XVIII w. Prace ofiarowane prof. Marii Boguckiej*, red. J. Kowecki, J. Tazbir, Warszawa 1997, s. 101–110; M. Salamonik, *In Their Majesties' Service The Career of Francesco De Gratta (1613–1676) as a Royal Servant and Trader in Gdańsk*, Stockholm 2017, s. 273.

¹² Prawny obowiązek spisywania przez księży testamentów określony został po raz pierwszy w liście pasterskim biskupa krakowskiego Bernarda Maciejowskiego (tzw. *Epistola Pastoralis*) z 1601 r. Okoliczności sporządzania testamentu przedstawiono zaś na synodzie prowincji gnieźnieńskiej, który odbył się dwadzieścia lat później. Zwrócono wówczas uwagę nie tylko na konieczność nadania testamentowi formy pisemnej, ale także umieszczenia pod wspomnianym dokumentem podpisów dwóch świadków i testatora. W 1628 r. podczas synodu prowincjonalnego zwołanego przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana Wężyka ostatecznie usankcjonowano stanowisko Kościoła wobec majątności pozostawianych przez zmarłych duszpasterzy. Duchowni zostali zobligowani do sporządzenia testamentu, jeśli zapadli na ciężką chorobę lub znaleźli się w podeszłym wieku, vide: D. Główna, *Majątek*, s. 41–54; idem, *Podstawy*, s. 41–45.

a tanto ze wszystkiego pierwszej оголоcone zastawszy, na nowo przez się podniesione do dobrego bytu następcy zostawia. Rzeczy duchowne także w najopłakańszym znalazły się stanie; duchowieństwo rozwiązałe, niekarne, nieumiejętne, sprzedajne było¹³.

Niezależnie od tego legował różne majątki ziemskie oraz sumy. Hojnie obdarowana była kongregacja misjonarzy warszawskich przy kościele św. Krzyża w Warszawie, której zmarły przeznaczył sumę 10 000 talarów cesarskich¹⁴. Ponadto naznaczył 4000 talarów cesarskich na budowę epita-

¹³ AGAD, ARN, sygn. 195, s. 2.

¹⁴ Inicjatorką sprowadzenia kongregacji misjonarzy do Warszawy była królowa Ludwika Maria Gonzaga de Nevers. W 1652 r. królowa zakupiła im dom na terenie parafii pw. św. Krzyża oraz uposażyła ich fundację. W związku z późniejszymi wojnami i zniszczeniami fundacja podupadła. Dopiero w 1679 r. z inicjatywy Jana III i jego małżonki Marii Kazimierzy d'Arquien Sobieskiej doszło do restauracji świątyni, a projektantem i budowniczym świątyni był Giuseppe Simone Bellotti. Radziejowski po raz pierwszy wsparł misjonarzy już w roku odbudowy ich świątyni, będąc wówczas jeszcze nominatem warmińskim. Dzieło to kontynuował w latach kolejnych. Z tego powodu został wymieniony w gronie fundatorów na tablicy erekcyjnej świątyni. Radziejowski dokonał także uroczystej konsekracji kościoła w 1696 r. W tym miejscu należy poruszyć kwestię budowy kopuły. Zapis na jej budowę w wysokości 10 000 imperiałów istotnie poczynił w swym testamencie z 1705 r., lecz kopuła nigdy nie zwieńczyła świątyni w obawie o naruszenie fundamentów. Zapis pieniężny kardynała, za zgodą Rzymu i biskupa miejsca, przeznaczono ostatecznie na rozbudowę fasady. Nie jest wiadomym, czy Radziejowski próbował stworzyć w kościele własne mauzoleum grobowe. Zachowane w Archiwum Tylmana projekty „świątyni” na planie koła odwoływały się zapewne do osobnej konstrukcji posadowionej w ogrodach klasztoru karmelitów i wzorowanej na mauzoleum Hadriana w Rzymie (vide: Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Akta Tylmana, sygn. 708, 755, 756, 761, 762, 763; *Kronika klasztoru karmelitów bosych w Warszawie*, wyd. C. Gil, „Karmelitańskie Studia i Materiały Historyczne” 2009, 2, s. 348). Tezę przedstawioną przez Jerzego Żmudzińskiego odrzucił Stanisław Mossakowski. Pomimo związku formalnego łączącego projekty Tylmana, badacz stanowczo sprzeciwił się koncepcji mauzoleum na terenie karmelitańskiego ogrodu, argumentując to zbyt małym obszarem na tego typu monumentalną konstrukcję, cf. S. Mossakowski, *Tylman z Gamren (1632–1706): twórczość architektoniczna w Polsce*, Warszawa 2012, s. 45–46. Nie ulega jednak wątpliwości, że prymas chciał wzniesć kopułę nad kościołem św. Krzyża, dla upamiętnienia swoich zasług, by była widoczna z oddali i stanowiła znak splendoru świątyni. Więcej vide: *Misjonarze św. Wincentego a Paulo w Polsce (1651–2001)*, Kraków 2001 (do dnia dzisiejszego ukazały się dwa tomy: *Dzieje*, red. S. Rospond i *Biografie* red. J. Dukała); J. Bartoszewicz, *Kościół warszawskie rzymsko-katolickie opisane pod względem historycznym przez [...] Wizerunki kościołów i celniejsze w nich nagrobki rytował na drzewie Michał Starkmann*, Warszawa 1855; F.M. Sobieszczański, *Kościół Świętokrzyski*, w: *Warszawa. Wybór publikacji*, wyd. K. Zawadzki, Warszawa 1967, s. 166–179; E. Kowalczykowa, *O genezie architektury kościoła św. Krzyża w Warszawie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1968, 30, 4, s. 511–515; eadem, *Kościół św. Krzyża w Warszawie. Monografia Architektoniczna*, „Rocznik Warszawski” 1971,

fium wraz z monumentem oraz osobno 7000 talarów cesarskich na mszę za swoją duszę¹⁵. Kwotę 12 000 talarów cesarskich Radziejowski przeznaczył na uposażenie głównego ołtarza św. św. Felicissimy i Genowefy, przed którym miały być odprawiane aniwersarze i solenne msze święte z udziałem bractwa różańcowego¹⁶. Podobne wspomnienie celebrowa-

10, s. 5–46; eadem, *Kościół św. Krzyża*, Warszawa 1975, s. 26–28; A. Miłobędzki, *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980, s. 46; J. Putkowska, *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1991, s. 216–219; S. Rospond, *Rola Kościoła św. Krzyża w Warszawie w dziejach Polskiej Prowincji Zgromadzenia Księży Misjonarzy w XVII i XVIII-wiecznej Polsce*, w: *Księga Pamiątkowa. Kościół Św. Krzyża w Warszawie w trzechsetną rocznicę konsekracji 1696–1996*, red. T. Chachulski, Warszawa 1996, s. 27–40; M. Karpowicz, *Wartości artystyczne kościoła św. Krzyża*, w: *Księga*, s. 128–134; J. Sito, *Historia fundacji i budowy kościoła Św. Krzyża*, w: *Serce Miasta. Kościół Świętego Krzyża w Warszawie*, red. K. Sztarbałło, M. Wardzyński, Warszawa 2010, s. 146–153.

¹⁵ Nagrobek został umiejscowiony w południowym ramieniu transeptu, obok ołtarza św. Felicissimy. Centralną część nagrobka zajmuje klęcząca postać kardynała Radziejowskiego posadowiona na wzorzystej poduszce. Hierarcha został ukazany w postaci oranta, zwróconego w stronę ołtarza św. Felicissimy. Osoba hierarchy została ukazana z silnie skrzyżowanym w lewo korpusem i przeciwnie skrzyżowaną głową. Prawa ręka ułożona jest na sercu, w geście symbolizującym duchowe oddanie, natomiast lewa z otwartą dłonią, wyrzuconą w bok, oznacza podporządkowanie się woli Bożej. Obudowa nagrobka, w skład której wchodzi: kapitele, bazy, elementy dekoracyjne z białego marmuru, otrzymała kształt silnie przestrzennej, dwukondygnacyjnej kolumnowej nastawy, na wysokim, dwustrefowym wybrzuszonym cokole z tablicą inskrypcyjną. Pole główne, w którym na trapezoidalnej tumbie umieszczono posąg zmarłego, ujęty otwartą od frontu eksedrą, złożoną z korynckich kolumn i pilastrów oraz zwieńczoną belkowaniem. Nagrobek został wykonany przez Bartłomieja Michała Bernatowicza, przypuszczalnie pomiędzy 1718 a 1719 r. wg projektu Carlo Antonia Baya, vide: E. Kowalczykowa, *Kościół św. Krzyża w Warszawie*, s. 7–9; M. Karpowicz, *Wieczyste teatrum*, w: M. Karpowicz, *Piękne nieznanome. Warszawskie zabytki XVII i XVIII w.*, Warszawa 1986, s. 147–170; J. Sito, *Wielkie warsztaty rzeźbiarskie Warszawy doby saskiej. Modele kariery – formacja artystyczna – organizacja produkcji*, Warszawa 2013, s. 51–57; idem, *Klęcząca figura zmarłego z nagrobka kardynała Michała Stefana Radziejowskiego*, w: *Święto*, s. 308–311; idem, *Nagrobek kardynała Michała Stefana Radziejowskiego (1645–1722) z około 1719–1722 r.*, w: *Serce*, s. 222–225.

¹⁶ W 1697 r., w czasie trwania sejmu elekcyjnego, miała miejsce uroczysta introdukcja do kościoła prochów wczesnochrześcijańskiej męczennicy Felicissimy. Relikwie te wydobyto podobno wraz z płytą nagrobną z rzymskiego cmentarza Kalepodiusza. Prymas Radziejowski pozyskał relikwie od papieża Innocentego XII na potrzeby nowo budowanych świątyni i ołtarza. Czas uroczystości skorelowano z dniem elekcji, z zamiarem uczynienia nieznanej męczennicy jej patronką. Radziejowski jako współautor dzieła miał zatem jakieś inne, szersze plany polityczne, skoro poświęcił ołtarz dwóm mało znanym w Rzeczypospolitej świętym. Patronat św. Genowefy – patronki Paryża – oznaczał czytelne poparcie dla kandydatury francuskiej Franciszka Ludwika księcia de Bourbon-Conti, którego Radziejowski ogłosił królem. Felicissima, jako symbol Boskiego światła, miała uosabiać

no zgodnie z wolą zmarłego w jego kościele tytularnym s. Maria della Pace w Rzymie¹⁷. Także kongregacja misjonarzy łowickich została uposażona sumą 60 000 złotych z dóbr Żurawica w województwie ruskim, a kształcenie kleryków w zakresie prawa i teologii miało być finansowane z dochodów dóbr Dmoszyn, Cyrusowa Wola i wsi Gózd położonych w województwie rawskim¹⁸.

Wszystkie dobra ruchome znajdujące się w jego rezydencjach arcybiskupich, tj. w Łowiczu, Uniejowie i Skierniewicach, zmarły przekazał do dyspozycji kapituły metropolitalnej gnieźnieńskiej. Testator nadał osobno sumy pieniężne każdej z kapituł: gnieźnieńskiej – 125 000 złotych polskich, łowickiej – 30 000 i uniejowskiej – 10 000 oraz ich zakrystianom, tj. archikatedry gnieźnieńskiej w wielkości 15 000 i kolegiaty łowickiej w sumie 10 000. Sposobiący się do śmierci hierarcha nie zapomniał o aniwersarzach, przekazując odpowiednie sumy do Gniezna, Łowicza, Uniejowa oraz prepozytury miechowskiej na msze święte¹⁹.

chwałę wyboru Francuza i wróżyć jego pomyślne rządy. Wobec wybuchu wojny północnej i trudności finansowych prymasa nastawa ołtarzowa została wykonana dopiero w 1704 r., vide: R. Mączyński, *Nowożytnie konfesje polskie. Artystyczne formy gloryfikacji grobów świętych i błogosławionych w dawnej Rzeczypospolitej*, Toruń 2003, s. 72–73, 128–129, 183, 239, 251, 258–259, 490–499; idem, *Konfesja św. Felicissimy, patronki wolnej elekcji, „Mówią Wieki”* 1986, 9, s. 24–28; K. Wardzyńska, *Ołtarze: główny 1699–1700, śś. Felicissimy i Genowefy 1704, Trójcy Świętej i Najświętszego Sakramentu 1720–1721. Johannes Söffrens z warsztatem, m.in. Michael Bröse (Brösen) i Mathias Hankis, w: Serce, s. 163–181; R. Kawecki, *Kardynał Michał Stefan Radziejowski 1645–1705, w: Święto, s. 29–47; A. Skrzypietz, Franciszek Ludwik, książę de Conti – „obрани król Polski”. Saga rodu Kondeuszów*, Katowice 2019, s. 292–293; J. Staszewski, *Elekcja 1697 r., „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia”* 1993, 259, 28, s. 87.*

¹⁷ Biblioteca Nazionale Centrale Vittorio Emanuele w Rzymie, Avvisi Marescotti, sygn. 790, t. 4, k. 493v.

¹⁸ Do tej sumy dodano fundację chorążego Mikołaja Olszewskiego w wysokości 20 000 złotych polskich, vide: J. Gaworzewski, *Przyczynek do historii Domu XX Misjonarzy w Łowiczu, „Roczniki Obydwu Zgromadzeń”* 1928, 30, s. 3–18; J. Gajewski, *Sztuka w prymasowskim Łowiczu*, w: *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986, s. 541–601; J. Zabraniak, *Dzieje Seminarium w Łowiczu (do 1795 r.)*, „*Nasza Przyszłość*” 2010, 114, s. 135–138; S. Poniatowski, *Seminarium duchowne w Łowiczu 1700–1820*, w: *Wyższe Seminarium Duchowne w Łowiczu*, red. J. Zawitkowski, Łowicz 1997, s. 17–25; M. Kozanecka-Zwierz, *Od seminarium do muzeum. Dzieje budynku fundacji prymasów Michała Radziejowskiego i Stanisława Szembeka*, „*Studia Loviciensia. Łowickie Studia Teologiczne*” 2015, 17, s. 9–13; S. Wasilewski, *De erectione Seminarii Archidiaecesani Loviciensis*, „*Studia Loviciensia. Łowickie Studia Teologiczne*” 2015, 17, s. 27–35.

¹⁹ O rezydencjach prymasowskich, vide: W. Puget, *Zamek w Łowiczu w okresie swej świetności. Działalność budowlana arcybiskupów w świetle dokumentów*, Łowicz 1989; eadem, *Łowicz – zamek prymasowski*, w: *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim*,

Poza tak szczodrymi zapisami prymas Radziejowski przekazał każdej z kapituł wspaniałe paramenty oraz stroje liturgiczne: kielichy, pateny, krucyfiksy, antependia, mszały, ornaty, gremiały, stuły i manipularze. Najdostojniejszym i najbogatszym darem był jednak komplet ołtarzowy, tzw. garnitur, na który składały się: krzyż, sześć świeczników oraz srebrne popiersia apostołów Piotra i Pawła, które należą do najwybitniejszych osiągnięć złotniczej sztuki europejskiej, wykonane w paryskim warsztacie Guillaume Jacoba, związanego z dworem Ludwika XIV²⁰. W gronie obdarowanych znalazły się zakony karmelitów warszawskich, którym

red. W. Puget, Warszawa 1995, s. 15–51; W. Baraniewski, *Skierniewice – Pałac Prymasowski, w: Pałacy*, s. 85–136; L. Kajzer, *Uwagi o budownictwie obronnym arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica” 1983, 3, s. 147–158; W.J. Wysocki, *Łowicz prymasowski na przełomie XVII i XVIII wieku*, „Studia Loviciensia. Łowickie Studia Teologiczne” 2015, 17, s. 37–49; K. Śmigiel, *Rezydencje prymasowskie*, „Studia Gnesnensia” 2012, 26, s. 262–266; M. Słomski, *Zamek arcybiskupów gnieźnieńskich w Łowiczu i jego funkcje w średniowieczu i początkach nowożytności*, „Teka Historyka. Materiały Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Warszawskiego” 2014, 47, s. 7–29; idem, *Zamki arcybiskupów gnieźnieńskich w Łowiczu, Uniejowie i Opatówku w świetle opisów inwentarzowych z lat 1591–1592*, „Rocznik Łódzki” 2016, 65, s. 139–157; Z. Bania, *Galeria arcybiskupów gnieźnieńskich na zamku w Uniejowie*, w: *Acta Artis. Studia ofiarowane Profesor Wandzie Nowakowskiej*, red. E. Jedliński, K. Stefański, Łódź 2016, s. 187–193. Prymas poza probostwem miechowskim trzymał także opactwo sieciechowskie we własnej administracji, jednak wbrew uchwałom synodów oraz zwyczajowi, vide: J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 4, s. 362.

²⁰ Komplet ołtarzowy (franc. *chapelle* – kaplica) dla katedry gnieźnieńskiej stanowił rodzaj ekwiwalentu za nieodbycie ingresu do katedry gnieźnieńskiej, vide: Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej, Akta Kapituły Metropolii Gnieźnieńskiej [dalej: AAG, AKMG], sygn. B27, k. 392–393v. Srebra zostały wykonane pomiędzy 1703 a 1705 r., zaraz po trumnie relikwiarzowej św. Felicissimy dla kościoła św. Krzyża z 1700 r., vide: Archives nationales – Paris, sygn. O¹ 44, k. 509v. Zapewne w chwili śmierci kardynała komplet ołtarzowy był już gotowy, o czym świadczyły znaki kontroli cechowej i spoczywał w kościele oo. Misjonarzy pw. św. Łazarza w Paryżu, vide: Z. Świechowski, *Srebra kardynała Michała Radziejowskiego w katedrze gnieźnieńskiej*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Seria A” 1972, 27, s. 89–90; idem, *Argenterie française di XVIIe siècle en Pologne: semble ignoré, conservé à la cathédrale de Gniezno*, „Revue de l’Art”, 1974, 23, s. 54–63; M. Woźniak, *Komplet ołtarzowy Guillelma Jacoba: krucyfiks, sześć kandelabrow, popiersia Apostołów św. św. Piotra i Pawła*, w: *Gniezno pierwsza stolica Polski*, wyd. M. Aleksandrowicz, Gniezno 1995, s. 272–275; J. Żmudziński, *Komplet ołtarzowy: krzyż i pięć świeczników*, w: *Święto*, s. 284–289; idem, *Popiersia św. Piotra i Pawła Apostołów*, w: *Święto*, s. 290–291; K. Niemira, *Honor bez egzageracji. Magnackie zakupy i świat rzeczy paryskich w XVIII wieku*, Warszawa 2022, s. 205, 208. W zamian za znaczący legat osobne upamiętnienie dla prymasa ufundowali kanonicy archikatedry gnieźnieńskiej w kaplicy Bożego Ciała w postaci tablicy z miedzianej blachy ozdobionej gronostajowym paludamentem i przyozdobionej insygniami władzy arcybiskupiej. Baldachim wieńczy mitra książęca z podwójnym krzyżem prymasowskim, pod którym znajduje się biust kardynała namalowany na miedzianej blasze. Przedstawienie

zapisał sumę 10 000 złotych, pijarów, bernardynów i dominikanów łowickich oraz szarytek warszawskich, z których każdy otrzymał sumę 6000 złotych polskich²¹.

Na koniec trzeba wspomnieć o zapisach dóbr i sum na rzecz osób świeckich. Spadkobierczynią dóbr nieruchomości i ruchomych oraz odpowiedzialną za wykonanie nagrobka w kościele św. Krzyża i za zaspokojenie roszczeń prymas uczynił Katarzynę Konstancję z Niszczyckich Towiańską, wojewodzinę łęczycką, a w przypadku jej śmierci obowiązek ten powierzał jej synowi²². Ten dość ogólny i dający szerokie pole do interpretacji zapis stał się właśnie powodem niekończących się sporów oraz zatargów. Dobra radziejowskie arcybiskup gnieźnieński przekazał siostrzeńcowi Hieronimowi Kazimierzowi Prażmowskiemu²³, natomiast

flankują dwa anioły podtrzymujące infułę oraz pastorał, vide: J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 4, s. 365.

²¹ AGAD, ARN, sygn. 195, s. 6–7. Warto zaznaczyć, że Radziejowski za życia był hojnym darczyńcą dla zakonu karmelitów warszawskich. Na wspomnienie zakonu w 1691 r. przeznaczył sumę 6000 złotych na budowę murowanego klasztoru, wystawionego dwa lata później przy Krakowskim Przedmieściu. Od tego czasu stale ofiarowywał zakonnikom sumy pieniężne, co zamknęło się w ogólnym rachunku 10 000 złotych. Zakonnicy uhonorowali swojego protektora tablicą wmurowaną w ścianę dziedzińca wewnętrznego, wydaniem życiorysu kardynała opublikowanym w Wenecji oraz modlitwami za jego pomyślność, vide: *Kronika*, s. 274–276, 345–346, 367–368; B. Wanat, *Zakon karmelitów bosych w Polsce*, Warszawa 1979, s. 440–443.

²² Jeszcze w czasach pontyfikatu w Warmii Radziejowski nadał w 1683 r. Towiańskim wieś gracialną Konradowo wraz z 60 łanami ziemi, co spotkało się z krytyką ze strony kapituły. Najwspanialszym podarunkiem Radziejowskiego dla Towiańskich stały się jednak dobra nieborowskie wraz z tamtejszym pałacem, który prymas wznosił według projektu Tylmana z Gameren. Towiańscy powiększyli swoje dobra o Wólkę Łasiecką i Łasieczniki, Sokołowo i Jasionę. W 1702 r. prymas przekazał im w dożywocie wsie Kęszyce i Sierchów należące do dóbr stołu arcybiskupiego. Osobno Radziejowski zezwolił Towiańskim na przejęcie pałacu w Warszawie, po zmarłym wojewodzie ruskim Marku Matczyńskim w 1697 r. oraz na wejście w posiadanie ekonomii nowodworskiej na podstawie aktu rezygnacji wystawionej przez królewicza Aleksandra Sobieskiego w imieniu brata królewicza Jakuba, asekurowanego przez króla Stanisława Leszczyńskiego, vide: J. Pietrzak, *op. cit.*, s. 338–339. W opinii szlacheckiej zapis testamentowy na rzecz Towiańskiej i jej spadkobierców był wyrazem jego pychy, vide: J.A. Wiśniowiecki, *Ilias Polski (1700–1710)*, wyd. P.P. Romaniuk, J. Burdowicz-Nowicki, Warszawa 2018, s. 194.

²³ Starosta mszczonowski Hieronim Kazimierz Prażmowski był synem Wojciecha Remigiana, chorążego koronnego i starosty łomżyńskiego, brata prymasa Mikołaja Prażmowskiego oraz Anny z Radziejowskich, siostry prymasa Michała Stefana Radziejowskiego, vide: A. Przyboś, *Prażmowski Wojciech Remigian*, w: *PSB*, t. 28, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984–1985, s. 395–396. W 1691 r. prymas Michał Stefan Radziejowski podjął starania o nadanie Franciszkowi Prażmowskiemu,

dobra Kryłów, Wierzbica Wólka, Nowosiółki i Mosty zostały wydzielone dla Samuela Izbińskiego, sukcesora rodu Niszczyckich i jego syna starosty sochaczewskiego Piotra Władysława Izbińskiego²⁴.

Pozycja rodziny Towiańskich w tym czasie uległa znacznemu obniżeniu. Lata 1707–1709 upłynęły wojewodzinie łęczyckiej pod znakiem zabiegów o uwolnienie męża z niewoli saskiej oraz zabezpieczenie majątku nowodworskiego przed zniszczeniami szwedzkimi. Tymczasem Szwedzi zażądali wypłaty kontrybucji i prowentów pieniężnych, jednak dla szczupłości przychodów Towiańska musiała odesłać ich do Malborka. Trudności powiększał fakt nadania ekonomii nowodworskiej przez królewicza Jakuba generałowi Michałowi Brandtowi, który sam zaczął wybierać należności²⁵. Wojewodzina łęczycka, zapewne przez chęć przypodobania się królowi, posłała mu dwa regimenty dragonii i informowała swojego protektora Karola Stanisława Radziwiłła o zniszczeniach, jakich dokonali swawolni żołnierze z oddziałów wojewodzica rawskiego Jakuba Działyńskiego w Chojnicach, Człuchowie i Frydlandzie²⁶. W oczach adresatów Towiańska chciała zaprezentować siebie jako lojalną współpracowniczkę, co obliczone było na pomoc w sprawie zwolnienia męża Jerzego Hipolita z niewoli, ratunek w sporach sądowych, jak i nadanie Krzysztofowi Mikołajowi Towiańskiemu starostwa międzyrzeckiego. Tymczasem po powrocie z Saksonii wojewoda łęczycki, pomimo podpisania przysięgi lojalności względem Augusta II, nawiązał dobre relacje

bratu Wojciecha Remigiana, biskupstwa łuckiego, ale spotkało się to ze sprzeciwem króla Jana III. Dopiero po śmierci monarchy, a dokładnie w 1697 r., udało się zrealizować ten plan, zaś Radziejowski osobiście konsekrował powinowatego w kościele wizytek, vide: R. Kawecki, *Kardynał*, s. 103. O kontaktach duchownego z członkami jego bliskiej rodziny świadczą zachowane listy z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVII w., vide: Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, sygn. 1296, k. 15–16, 85, 86–91, 106–107v.

²⁴ W. Sokół, *Miasto Kryłów i jego właściciele w XVI–XVII wieku*, „Nad Bugiem. Kryłów i okolice” 2009, 2 (5), s. 4–24. Samuel Izbiński był synem Abrahama, cześnikowica sochaczewskiego i Marianny Niszczyckiej, chorążanki wyszogrodzkiej. Jego matkę i Katarzynę Konstancję z Niszczyckich Towiańską łączyła więź pokrewieństwa poprzez wspólnego pradziadka Krzysztofa Niszczyckiego, wojewodę bełskiego. Dziadkowie obu kobiet, bracia: Zygmunt, chorąży wyszogrodzki, i Paweł, kasztelan sierpski, dali początek dwóm odrębnym liniom rodu, vide: S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 5, Warszawa 1908, s. 283; t. 12, Warszawa 1915, s. 159–160. Dodać warto, że prymas w swoim testamencie nie zapomniał o licznych domownikach i sługach, w tym Pawle Niszczyckim, bracie Katarzyny Konstancji, któremu zapisał mu sumę 30 000 złotych polskich.

²⁵ AGAD, AR, dz. V, sygn. 16381, s. 45–48.

²⁶ *Ibidem*, s. 41–44; Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі, Мінск [dalej: НГАБ], фонд 694, вопіс 2, справа 8758, k. 2–29.

ze Stanisławem Leszczyńskim i uczestniczył w posiedzeniach rad senatu na zamku w Malborku²⁷. Nie przeszkadzało to jemu prosić Wettyna, za pośrednictwem Karola Stanisława Radziwiłła, o pomoc w sprawie nadania mu przywilejów na dobra Rudańce i Solec oraz ochronę dóbr nieborowskich²⁸. Samodzielnością musiał wykazać się także Krzysztof Mikołaj Towiański, który poprzez kasztelana krakowskiego Adama Mikołaja Sieniawskiego rozpoczął zabiegi o starostwo opoczyńskie po Stanisławie Małachowskim²⁹. Ruch ten był bardzo świadomy, biorąc pod uwagę, że młody podczaszy koronny ogłosił Sieniawskiego opiekunem całego swojego majątku i fortuny³⁰, wierząc, że jest to prosta droga do uzyskania gwarancji królewskiej, ewentualnej pomocy w sporach sądowych oraz uwolnienia dóbr od hiberny.

Katarzyna Konstancja z Niszczyckich Towiańska była załamana śmiercią swojego protektora, a jednocześnie bliskiego krewnego i być może człowieka, który okazywał jej miłość: „Nieodżałowaną nigdy stratę Książęcia JMści Kardynała Dobrodzieja mego oraz i nieograniczony żadnymi słowami żal mój donoszę WXMści pewna będąc, że nikomu go z większymi kompensy skutkiem komunikować go nie mogę jako temu, którego serdecznie znał zawsze, afekt dawał i którym wzajemnie byłeś protegowany”³¹. Wojewodzina łęczycka spisała ten list nie tylko dla wyrażenia żalu, ale również po to, aby oddać się w protekcję kanclerza wielkiego litewskiego jako egzekutora testamentu. Dowodem jej intencji i przebiegłości było załączenie do listu kopii testamentu prymasa oraz informacja o konieczności wypłaty sum dla reszty legatariuszy. Z całą pewnością okoliczność ta nie stanowiła dla Radziwiłła wystarczającego uzasadnienia dowodu, bowiem zażądał oryginału aktu ostatniej woli,

²⁷ *Przy boku króla Stanisława Leszczyńskiego (1706–1709)*, t. 1, *Wyprawy do Saksonii i Litwy w latach 1706–1708*, wyd. J. Dygdała, Warszawa 2018, s. 151, 186, 191, 200.

²⁸ Jerzy Hipolit Towiański do Karola Stanisława Radziwiłła, Warszawa, 6 XI 1709, AGAD, AR, dz. V, sygn. 16374, s. 6–7. Krzysztof Mikołaj Towiański uzyskał potwierdzenie posiadania dóbr. W 1714 r. Towiański procesował się z pisarzem nurskim Stanisławem Glińskim o rozgraniczenie części dóbr przejętych po prymasie. W 1723 r. sprzedał dobra nieborowskie swemu szwagrowi, generałowi saskiemu Aleksandrowi Jakubowi Lubomirskiemu i jego małżonce Karolinie Fryderyce von Vitzthum, vide: Hauptstaatsarchiv Dresden, Geheimes Cabinet, loc. 00710/08, k. 164; J. Kordel, *Towiański Krzysztof Mikołaj*, w: *PSB*, t. 54, s. 505.

²⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie [dalej: BCz], sygn. 5970, s. 308.

³⁰ *Ibidem*, s. 313.

³¹ AGAD, AR, dz. V, sygn. 16381, s. 15. W podobnym tonie adresowała swoje prośby do nieznanej osoby, być może Hieronima Augustyna Lubomirskiego, wspominając obronę, jaką zawsze gotów był wyświadczyć jej kardynał Radziejowski, vide: BCz, sygn. 2715/IV, s. 356.

którego Towiańska nie była w stanie okazać, a jedynie obiecywała dostarczyć go w niedługim czasie. Tymczasem wojewodzinie łęczyckiej zależało na spotkaniu z księciem i rozmówieniu się w sprawie wypłat legatów³². Poza dręczącą sprawą wypełnienia zapisów Towiańska została zobligowana do wyprawienia egzekwii pogrzebowych i pochówku prymasa. Także i ta kwestia nie obyła się bez początkowych trudności. Ciało hierarchy sprowadzono do Warszawy w 1706 r. dzięki staraniom Karola Stanisława Radziwiłła, ale sytuacja polityczna, trwająca wojna i będąca jej skutkiem grasująca epidemia nie pozwoliły na spełnienie powinności³³. Wojewodzina łęczycka skarżyła się, że początkowo ciało spoczywało w dolnym kościele pw. św. Krzyża, ale po konsultacjach z księdzem Michałem Bartłomiejem Tarło trumnę przeniesiono do górnej kaplicy. Towiańska nakazała przyozdobienie miejsca baldachimem oraz tapiseriami. Zgodnie z jej wolą codziennie – po uprzedniej opłacie – miały odbywać się msze za duszę zmarłego. Problem pojawił się wraz z początkiem lata, kiedy ciało zaczęło ulegać rozkładowi, co zmusiło misjonarzy do okadzania trumny i otwarcia okien w kaplicy. Przerazenie Towiańskiej wzbudzał fakt, że trumna stała na podłodze, bez żadnych oznak splendoru i szacunku dla zmarłego. Z racji na postępujący proces gnilny trumnę z ciałem Radziejowskiego po raz kolejny przeniesiono do kaplicy dolnej, w której spoczywało aż do czasu pogrzebu w 1719 r.³⁴

Sprawy o wypłaty zapisów testamentowych wobec spadkobierców świeckich, jak i duchownych oraz instytucji kościelnych toczyły się równolegle. W sprawie z Prażmowskimi i Izbińskimi Towiańska dążyła do pozbawienia ich majątków ziemskich, traktując zapis testamentowy prymasa o wejściu w posiadanie dóbr nieruchomości literalnie i rozciągając zakres posesji na wszystkie dobra. Na temat samego procesu mamy dość niewiele informacji, ale za to cennych. Z całą pewnością w procesach

³² AGAD, AR, dz. V, sygn. 16381, s. 16–19.

³³ W eksportacji zwłok uczestniczyli także wysłannicy kapituły archikatedralnej gnieźnieńskiej, Stefan Wierzbowski, kantor gnieźnieński i oficjał warszawski. oraz Aleksander Mostowski, kanonik gnieźnieński, vide: J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 4, s. 364.

³⁴ AGAD, AR, dz. V, sygn. 16381, s. 20–25. Na datę pogrzebu, wyprawionego przez Krzysztofa Mikołaja Towiańskiego, wskazuje notatka w dzienniku domowym misjonarzy warszawskich: „Odprawiały się egzekwie u nas p. Denhoffowej [tj. Zofii Denhoffowej w dn. 22 XII 1720 – przyp. autora] [...] bez architekta, ale z większą dyspozycją i magnificencją aniżeli przeszłoroczny pogrzeb śp. Radziejowskiego kardynała”, vide: Archiwum Archidiecezji Warszawskiej, sygn. 271.III 4.5, s. 31. Towiański miał na ten cel, jak i wykup dóbr kryłowskich, przeznaczyć ok. 100 000 złotych, ale sądzić można, że sumę tę specjalnie zawyżył, by wzmocnić swoje pretensje i prośbę o protekcję ze strony Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, vide: Krzysztof Mikołaj Towiański do Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, brak miejsca i daty, BCz, sygn. 5970, s. 329.

toczących się przed Trybunałem Koronnym w Lublinie Katarzynę Konstancję z Niszczyckich Towiańską, a potem jej syna wspierała kasztelanowa krakowska i hetmanowa wielka koronna Elżbieta z Lubomirskich Sieniawska, potrafiąca wywrzeć nacisk na sędziów³⁵. Wiele wskazuje na to, że Prażmowski zdecydował się odstąpić dobra radziejowskie, ale do transakcji nie doszło³⁶. Towiański uskarżał się, że na procesy trwające do 1726 r. wydatkował sumę przeszło 90 000 złotych polskich oraz fakt, że musiał spłacić długi ciężące na dobrach kryłowskich³⁷. Trudno jednak uznać tę sumę za wiarygodną. Zapewne mniej problemów stworzyły sprawy wypłat legatów testamentowych dla zakonów łowickich i warszawskich. Dowodem na to są kwity wystawiane przez gwardiana bernardynów oraz przeora dominikanów i pijarów łowickich z dokonanych wpłat, a także sądowe zeznania kapituły łowickiej z odebrania sumy na uposażenie kolegiaty do 1710 r.³⁸

O wiele poważniej jednak wyglądała sprawa rozliczeń z kapitułą uniejowską i gnieźnieńską w odniesieniu nie tylko do legatów, ale i sum zapisanych na zakrystię oraz organizację aniwersarzy. Pierwsza ze wspomnianych kapituł żądała wypłaty reszty zaległej sumy, jednak z powodu braku pieniędzy Towiańscy nie byli w stanie uregulować tej należności. Wobec tego Trybunał Koronny zasądził karę kondemnaty³⁹. Procesy z kapitułą gnieźnieńską trwały o wiele dłużej. Katarzyna Konstancja z Niszczyckich Towiańska, tuż po śmierci prymasa Radziejowskiego, listownie zobowiązała się do wypłaty wobec kapituły, jeśli ta wspomóżę ją protekcją oraz odda z księstwa łowickiego prowenty w postaci zboża i intraty⁴⁰. Potem systematycznie od 1706 r. Towiańska kierowała swoje prośby o odroczenie terminu płatności, formułowała bezpodstawne pretensje i groziła, że nie dojdzie do spłaty. Dopiero w 1709 r. wojewodzina łęczycka wypłaciła kapitule pieniądze na uposażenie zakrystii

³⁵ Cf. B. Popiołek, *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669–1729*, Kraków 1996, s. 90–102; A. Staby, *Rządzicha oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014, s. 33–34, 90–93.

³⁶ BCZ, sygn. 5970, s. 339–341. W tym samym czasie Prażmowski podjął się odebrania wojewodzie łęczyckiemu Jerzemu Hipolitowi Towiańskiemu pałacu w Warszawie, do czego zdołał przekonać rosyjskiego dyplomata i generała Grigorija Dołgorukowa. Towiański prosił w tej sprawie kanclerza wielkiego litewskiego Karola Stanisława Radziwiłła o interwencję i uspokojenie Dołgorukowa, vide: AGAD, AR, dz. V, sygn. 16374, s. 1–3.

³⁷ BCZ, sygn. 5970, s. 327–339.

³⁸ AGAD, ARN, sygn. 195, s. 18–19, 24, 28, 30, 32, 34–38, 42–44, 46–48, 158–186.

³⁹ *Ibidem*, s. 49, 50 (dekrety w tej sprawie, s. 52–86 i 88–140).

⁴⁰ AAG, AKMG, C 15 Luzy, list nr 7.

oraz aniwersarze odprawiane za duszę kardynała⁴¹. W końcówce tego roku Towiańska wypłaciła także sumę 25 000 złotych, co stanowiło jedną piątą legowanej przez zmarłego sumy⁴². Zaraz potem wojewodzina łęczycka przeszła do już wypraktykowanej metody uciekania się wpierv do prośby o odroczenie spłaty, a gdy kapituła zapewne nie chciała na nią przystać, wojewodzina posunęła się do oskarżeń pod adresem kanoników⁴³. Przełom nastąpił dopiero w wigilię Bożego Narodzenia 1710 r., kiedy pomiędzy Katarzyną Kosntacją z Niszczyckich Towiańską a kapitułą archikatedralną, w obecności jednego z egzekutorów testamentu starosty pyzdrowskiego Piotra Jakuba Bronisza, doszło do zawarcia ugody⁴⁴. Przyjęto, iż Bronisz wypłaci ze swoich dóbr sumę 100 000 złotych polskich w imieniu małżeństwa Towiańskich do dnia św. Jana, tj. 24 czerwca 1711 r., na co ciż przystali, a kapituła obiecała kwitację. Ponadto wojewodzina łęczycka wyraziła gotowość sprowadzenia sreber ołtarzowych z Paryża oraz windykacji przy współudziale kapituły sum z arend dóbr stołu arcybiskupiego, pozostających w posiadaniu Towiańskich:

Kardynał z gotowizny pozostałej po nim legował wszakże sumy, także JW IMśc Panów Egzekutorów i JWMśc Pania Wojewodzinę extraordynarnie obligował, aby nie tykając się substancyi naznaczonej, naprzód legata wypłacone były. Zgodnie z prawami i ustawami duchownymi dobra arcybiskupie po śmierci kardynała przechodzą pod dyspozycję kapituły i ona je przejmuje. Przewielebna Kapituła Gnieźnieńska rzeczy pani wojewodziny łęczyckiej nigdy nie aresztowała i aresztować nie chciała. Takowe JW Mśc pani wojewodzina krzywda nie do kapituły, ale do prywatnej osoby referować się powinna⁴⁵.

Tymczasem wypłata została przekazana przez Towiańską, ale w pomniejszonej wysokości, niż zostało to uzgodnione. Kapituła jeszcze we wrześniu 1711 r. skierowała sprawę przeciwko Towiańskim do Trybunału Koronnego i nadała plenipotencje kanonikom Franciszkowi Kobielskiemu, Aleksandrowi Filipowi Kołodzkiemu, Józefowi Michłowi Trzcieskiemu i Dominikowi Sienieńskiemu, biskupowi tytularnemu Maroni, oficjałowi gdańskiemu, kanonikowi tarnowskiemu i warmińskiemu oraz księdzu Grasińskiemu do prowadzenia sprawy⁴⁶. Sprawa spłaty i kroki

⁴¹ *Ibidem*, list nr 24.

⁴² *Ibidem*, list nr 25.

⁴³ *Ibidem*, list nr 26.

⁴⁴ AGAD, ARN, sygn. 195, s. 202–204.

⁴⁵ AAG, AKMG, C 16 Luzy, dokument nr 22.

⁴⁶ AAG, Listy Staropolskie, nr 3981; AKMG, C 15 Luzy, list nr 34; J. Korytkowski, *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych. Podług źródeł*

podjęte przez kapitułę musiały wstrząsnąć Towiańskimi, skoro podkomorzy koronny Krzysztof Mikołaj Towiański wystosował pojednawczy list, w którym zaznaczał, że: „Matka moja nie wypłaciła legowanej sumy według danej deklaracji, o co i ja wszelako aplikuję starać się będę”⁴⁷. Towiańska tymczasem dalej obiecywała spłatę lub prosiła kapitułę o jej odroczenie, co zadecydowało finalnie o skierowaniu sprawy do Trybunału Koronnego obradującego w Lublinie. Towiańska broniła się argumentami, że przekazała plenipotencje do wypłat legatów staroście pyzdrowskiemu Piotrowi Jakubowi Broniszowi, lecz z racji ich zaginięcia po śmierci kardynała nie mogła dopełnić postanowień testamentu. Wobec Bronisza Towiańska wyraziła pretensje, iż ten zaniedbał nie tylko wypłaty, ile zlekceważył spotkanie z kapitułą na czele z sufraganiem gnieźnieńskim Stefanem Antonim Mdzewskim:

Przy uniżonym tedy ukłonie moim donoszę WMM Panu, że od Prześwietnej Kapituły Gnieźnieńskiej [...] miałam przysłanych [...] którzy expostulowali ze mną o legata, a osobiwie abym IchMściom dała plenipotencje na odebranie srebra w Paryżu [...] odpowiedziałam, że to już dwa lata dochodzi, jakom te ekspedycje należycie we wszystkim WMMci Panu jako egzekutorowi testamentu, do rąk jego odebrałam, upraszając WMMśc Pana [...]. Upewnili, że Prześwietna Kapituła Gnieźnieńska kontentować się będzie zapisem na sto tysięcy tak jako jest w testamencie napisane⁴⁸.

W ten właśnie sposób doszło do procesu, który dwa lata później, w 1717 r., zakończył się wyrokiem nakazującym Towiańskiej zwrot aparatów kościelnych oraz spłatę sum, z czego w tym samym roku uiszczono ledwie 15 000 złotych polskich⁴⁹. Po śmierci wojewodziny łęczyckiej jej syn w 1718 r. postanowił o spłacie sumy, a ostateczne uzgodnienia zapadły w ostatnich dniach życia prymasa Stanisława Szembeka w styczniu 1721 r.⁵⁰

archiwalnych, t. 2, Gniezno 1883, s. 278; t. 3, s. 495; t. 4, s. 121.

⁴⁷ AAG, AKMG, C 16 Luzy, list nr 29.

⁴⁸ AAG, AKMG, C 15 Luzy, list nr 33; list nr 35; Listy Staropolskie, nr 3983; nr 3984.

⁴⁹ AGAD, ARN, sygn. 195, s. 209–222 oraz kwitacje z sumy 15 000 złotych polskich: ibidem, s. 223–226; AAG, AKMG, C 15 Luzy, dokument nr 46.

⁵⁰ AAG, AKMG, C 15 Luzy, list nr 53. Na mocy komplancji zawartej z Towiańskim w 1721 r. podczasy koronny zgodził się na wypłacenie kapitule sumy 20 000 tymfów oraz wydanie prymasowi dwóch obić adamaszkowych, przekazanych później kolegiacie łowickiej i archikatedrze gnieźnieńskiej, baldachimu nad relikwiarz św. Wojciecha, ogonów sobolowych, pierścienia oraz kosztowności należących wcześniej do Katarzyny Konstancji z Niszczyckich Towiańskiej, w zamian za nadane niegdyś Towiańskim dobra należące do

Pozostaje jeszcze do wyjaśnienia sprawa zapisu sreber kościelnych, a w szczególności garnituru ołtarzowego. Kapituła gnieźnieńska od początku podkreślała pełnię prawa do posiadania zamówionych w Paryżu paramentów liturgicznych⁵¹. Podobnie jak w przypadku zapisanych na rzecz kapituły archikatedralnej gnieźnieńskiej sum, Katarzyna Konstanca z Niszczyckich Towiańska deklarowała szybkie sprowadzenie sreber z Paryża do Gniezna⁵². Właściwie przyrzeczenie to nie zostało wypełnione, pomimo iż punkt o przytransportowaniu wyposażenia kaplicy znalazł się w ugodzie z 1710 r. Ze względu na koszty wojewodzina nie chciała podjąć się ich sprowadzenia. Kapituła orzekła, iż: „Trzeba naprzód agere z JMśc Panią wojewodziną łęczycką, ażeby kazała srebra wydać”⁵³. Realną interwencję podjął dopiero Krzysztof Mikołaj Towiański, który w 1706 i 1711 r. przebywał w stolicy Królestwa Francji w związku z wypełnianiem misji politycznych oraz zakupami towarów luksusowych⁵⁴. Kapitułę zapewnił, iż:

sreber paryskich WMśc Panu daję informację, że je kazał złożyć w skarbcu de l'Eglise Notre Dame, tam je dotąd in omni securitate zostawiając, bo sposobu ich sprowadzenia nie widzę chyba lądem, bo wiem tylko, że okręty francuskie podczas wojny tu teraz nie przychodzą, ale i dla niebezpieczeństwa bo nie życzyłbym ich ryzykować. Najpierw pokoju centralnego wyglądać, bo gdybyście WMMśc Pan chcieli te srebra et nunc lądem sprowadzić, kosztowałyby droga przynajmniej 3000 talarów⁵⁵.

majątków stołu arcybiskupiego, vide: AAG, AKMG, B 31, k. 292; J. Korytkowski, *Arcybiskupi*, t. 4, s. 419–420.

⁵¹ HГАБ, f. 694, vop. 4, spr. 996, Kapituła katedralna gnieźnieńska do Jakuba Ludwika Sobieskiego, b.m.d., po 1705, k. 1115r.

⁵² AAG, AKMG, C 15 Luzy, list nr 3.

⁵³ Informacja względem sreber od Księcia JMści Kardynała legowanego do Katedry Gnieźnieńskiej, AAG, AKMG, C 16 Luzy, dokument nr 26.

⁵⁴ AAG, Listy Staropolskie, nr 3985; K. Niemira, *op. cit.*, s. 102, 138. Od 1739 r. do swojej śmierci w 1761 r. Towiański przebywał na stałe we Francji, po uzyskaniu listu naturalizacyjnego od Ludwika XV i rezygnacji z urzędu podkomorzego koronnego. W tym czasie podstawę jego utrzymania stanowił legat prymasa Radziejewskiego zdeponowany w banku paryskim w sumie 660 000 liwów. Pieniądze, podobnie jak dobra radziejowskie, stały się przedmiotem sporów z rodziną Prażmowskich. W 1746 r. szlachta zobowiązała posłów na sejm do starań u króla o pomoc dla starosty mszczonowskiego Michała Prażmowskiego w odzyskaniu tych pieniędzy, vide: *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733–1763*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2015, s. 159; J. Kordel, *op. cit.*, s. 505.

⁵⁵ AAG, AKMG, C 16 Luzy, list nr 29.

Towiański dalej obiecywał, iż zapłaci za cło na granicach francuskiej, hiszpańskiej i holenderskiej, ale przypuszczać możemy, że trwająca w tym czasie wojna o sukcesję hiszpańską pomiędzy siłami cesarskimi i angielskimi przeciwko Francuzom stanowiła wygodną dla niego wymówkę, by opóźnić transport. W rzeczywistości działania wojenne wygaszały i tylko pojedyncze incydenty zbrojne zakłócały sytuację na granicy francusko-niderlandzkiej. Z początkiem 1711 r. ruszyły także rozmowy pokojowe w Utrechcie i należało spodziewać się normalizacji sytuacji. Zaledwie kilka lat później, w 1715 r., Towiańscy wydali plenipotentce na ich sprowadzenie, ale dopiero w 1723 r. srebra przybyły do Gdańska drogą morską, a ich odbiór nastąpił w kościele św. Brygidy⁵⁶. Niestabilna sytuacja polityczna i rywalizacja pomiędzy Stanisławem Leszczyńskimi oraz elektorem Fryderykiem Augustem II o tron polski na dalsze kilka lat wstrzymały sprowadzenie sreber. Gdańsk znalazł się w zasięgu działań wojsk rosyjskich w maju i czerwcu 1734 r. i choć ostrzał ograniczył się do zniszczenia fortyfikacji miejskich, to cenny skarb został wystawiony na potencjalne niebezpieczeństwo⁵⁷. Dopiero w 1739 r. srebrny garnitur ołtarzowy został przywieziony do Gniezna⁵⁸.

Testament arcybiskupa gnieźnieńskiego, prymasa Polski oraz kardynała Michała Stefana Radziejowskiego traktować należy jako szczególnie źródło historyczne. Waga zapisu polega na fakcie, iż hierarcha pomimo

⁵⁶ J. Żmudziński, *Komplet*, s. 284–289; idem, *Popiersia*, s. 290–291.

⁵⁷ Szerzej o oblężeniu Gdańska, vide: E. Cieślak, *W obronie tronu króla Stanisława Leszczyńskiego*, Gdańsk 1986, s. 85–163; T. Ciesielski, *W obronie Gdańska – działania wojsk polskich na Pomorzu i Kujawach 1733–1734*, „*Studia Historyczno-Wojskowe*” 2008, 2, s. 177–195.

⁵⁸ Artystycznym nawiązaniem do popiersi świętych apostołów Piotra i Pawła była fundacja identycznych biustów ukazujących św. św. Wojciecha i Stanisława z okazji ingresu prymasa Teodora Potockiego w 1726 r. Nominat w swoim liście z 1724 r. zaznaczył: „Że zaś obigacyji mojej huius Archidiaecesis et Cathedralis Ecclesiae Primario Patrono Świętemu Wojciechowi chciałbym primitias fructum meorum offerrei, tedy radbym, żeby JMśc X. Kustosz lub Ichm Deputati, biust św. Piotra albo Pawła srebrny paryski z sobą przywieźli, aby ad normam ich Patronis Regni temuż św. Wojciechowi i Stanisławowi podobne mógł erigere”. Czy faktycznie doszło do wypożyczenia figur trudno orzec, skoro w tym czasie biusty paryskie znajdowały się jeszcze w Gdańsku. Być może jako duchowny Potocki znał zapisy testamentu Radziejowskiego albo znał kulisy procesu pomiędzy Towiańskimi a kapitułą, a tym samym wiedział o istnieniu biustów. Trudno jednak stwierdzić, czy w tej sprawie ktoś został wydelegowany do Gdańska i w jakich okolicznościach doszło do prezentacji biustów artyście, by wykonał dwa podobne. Faktem pozostaje, że dwie nowe rzeźby zostały przypuszczalnie wykonane w warsztacie Jerzego Bartłomieja Bernatowicza przez złotnika Sebastiana Everta, odpowiedzialnego wcześniej za stworzenie figury kardynała Radziejowskiego do jego nagrobka w kościele misjonarzy w Warszawie, vide: AGG, AKMG, sygn. A 10, list nr 2899.

okoliczności politycznych i materialnych, w jakich przyszło mu żegnać się z tym światem, nie pominął nikogo ze swojego otoczenia, w tym instytucji oraz sług, zadbał o oprawę swojego pogrzebu i wyznaczył grono egzekutorów, aby zabezpieczyć realizację postanowień aktu⁵⁹. Spadek, choć z natury miał zadośćuczynić obdarowanym i wzbogacić ich materialnie, uwikłał rodzinę Towiańskich w długie i żmudne spory sądowe. Wojewodzina łączycka Katarzyna Konstancja z Niszczyckich Towiańska oraz jej syn Krzysztof Mikołaj byli w największym stopniu zaangażowani w procesy jako zobligowani do wypłacenia legatów naznaczonych ostatnią wolą hierarchy. Z jednej strony literalnie traktowali oni zapis, iż są spadkobiercami całego dziedzictwa nieruchomego i ruchomego, dążąc do przejęcia majątków ziemskich po Radziejowskim i odebrania ich z rąk innych spadkobierców, w szczególności rodziny Prażmowskich. Z drugiej strony nie kwapili się, by szybko uregulować pretensje względem niektórych spośród gremiów w odniesieniu do kapituły archikatedralnej gnieźnieńskiej. Sądzić można, że wynikało to albo ze sprzeniewierzenia pieniędzy przez Towiańskich, którym później zabrakło środków na spłaty, albo z faktu, iż sam testator zbyt hojnie szafował zapisami, nie mając faktycznego pojęcia o swoich dochodach, które w wyniku niezliczonych donacji oraz zmiennych kolei losu i działań politycznych uległy znaczącemu zmniejszeniu. Ostatnia wola duchownego po tak wielkich zmianach została spełniona, także w odniesieniu do sprowadzenia z Paryża srebrnego kompletu ołtarzowego, który z racji na warsztat artystyczny oraz wysoką klasę wykonania może być porównywalny tylko do podobnego garnituru ołtarzowego z fundacji Jana Josefa Breunera z lat 1698–1899 ofiarowany do katedry św. Wita w Pradze, składający się z krucyfiksu, sześciu lichtarzy oraz czterech popiersi: Wacława, Cyryla, Wojciecha i Wita⁶⁰ czy do srebrnej chrzcielnicy wykonanej do kaplicy królewskiej w Sztokholmie pomiędzy 1696 a 1707 r., w warsztacie François Cousineta we współpracy z rzeźbiarzem Bernardem Fouquetem⁶¹. Tym samym komplet ołtarzowy z fundacji kardynała Radziejowskiego stanowi dzieło wyjątkowe dla terenów Rzeczypospolitej, której dziedzictwo materialne było niszczone w wyniku wojen. Dopełnienie garnituru ołtarzowego fundacją

⁵⁹ Cf. B. Zmigrodzka, *Testament jako gatunek tekstu*, Katowice 1997; K. Wiszowata, *Testamenty jako źródło historyczne*, „Białostockie Teki Historyczne” 2009, 7, s. 25–38.

⁶⁰ A. Frąckowiak, *Garnitur ołtarzowy Guillaume Jacoba do katedry gnieźnieńskiej – fundacja prymasa Michała Stefana Radziejowskiego*, Silva Rerum. Pasaż Wiedzy Muzeum Króla Jana III w Wilanowie, https://www.wilanowpalac.pl/garnitur_oltarzowy_guillaume_jacoba_do_katedry_gnieznienskiej_fundacja_prymasa_miachala_stefana_radziejowskiego.html [dostęp: 27.12.2023].

⁶¹ J. Żmudziński, *Komplet*, s. 286.

biustów z woli prymasa Potockiego stanowiło symbolicznie zamknięcie wyposażenia. Metropolita gnieźnieński nawiązywał w ten sposób do splendoru poprzednika oraz próbował zjednać sobie przychyłość kapituły archikatedralnej u progu objęcia swojego urzędu. Poprzez postacie dwóch ważnych patronów Królestwa Polskiego Potocki pragnął wyrazić władzę zwierzchnią nad polskim Kościołem oraz zaznaczyć uprawnienia interreksa. Z kolei Radziejowski, za pośrednictwem fundacji biustów apostołów Piotra i Pawła, sięgał do źródeł chrześcijaństwa oraz podkreślał magnificencję godności kardynalskiej, jako księcia Kościoła i pośrednika w stosunkach między Rzymem a Rzeczpospolitą polsko-litewską.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Archival sources (Źródła archiwalne)

Archives nationales – Paris:

sygn. O¹ 44

Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej:

Acta Kapituły Metropolii Gnieźnieńskiej, sygn. A 10, B 27, B 31, C 15 Luzy, C 16 Luzy.

Listy Staropolskie, nr 3981, 3983, 3984, 3985.

Archiwum Archidiecezji Warszawskiej:

sygn. 271.III 4.5.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Archiwum Radziwiłłów z Nieborowa, sygn. 195.

Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dział V, sygn. 16374, 16381.

Archiwum Państwowe w Gdańsku:

Akta miasta Gdańska, sygn. 300, 43/105.

Biblioteca Nazionale Centrale Vittorio Emanuele w Rzymie:

Avvisi Marescotti, sygn. 790, t. 4.

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie:

sygn. 2715/IV, 5970.

Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku:

sygn. 00407.

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie:

Akta Tylmana, sygn. 708, 755, 756, 761, 762, 763.

Hauptstaatsarchiv Dresden:

Geheimes Cabinet, loc. 00710/08.

Natsyyanal'ny Histarychny Arkhiv Belarusi, Minsk [Нацыянальны Гістарычны Архіў Беларусі, Мінск]:

Fond [фонд] 694, vopis [вопіс] 2, sprava [справа] 8758.

Fond [фонд] 694, vopis [вопіс] 4, sprava [справа] 996.

Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie:

sygn. 1710.

Printed sources (Źródła drukowane)

- Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733–1763*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2015.
- Dług śmiertelności wypłacić trzeba. Wybór testamentów krakowskich z XVII i XVIII wieku*, wyd. E. Danowska, Kraków 2011.
- Katalogi testamentów mieszkańców miast z terenów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1795 roku, t. 1, Testamenty w księgach miejskich wileńskich z XVI i XVII wieku. Katalog*, oprac. K. Frejlich, Warszawa 2017.
- Katalogi testamentów mieszkańców miast z terenów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1795 roku, t. 2, Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI do początku XVIII wieku. Katalog*, oprac. N. Biłous, Warszawa 2017.
- Katalogi testamentów mieszkańców miast z terenów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1795 roku, t. 3, Katalog testamentów mieszkańców Brześcia i Grodna od XVI do początku XVIII wieku*, oprac. N. Sliž, Warszawa 2017.
- Katalogi testamentów mieszkańców miast z terenów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1795 roku, t. 4, Testamenty mieszkańców lwowskich z drugiej połowy XVI i z XVII wieku. Katalog*, oprac. O. Winnyczenko, Warszawa 2017.
- Katalogi testamentów mieszkańców miast z terenów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1795 roku, t. 5, Testamenty z ksiąg sądowych małych miast polskich do 1525 roku*, oprac. A. Bartoszewicz et al., red. A. Bartoszewicz, Warszawa 2017.
- Katalogi testamentów mieszkańców miast z terenów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1795 roku, t. 6, Katalog testamentów z krakowskich ksiąg miejskich do 1550 roku*, oprac. J. Wysmulek, Warszawa 2017.
- Katalogi testamentów mieszkańców miast z terenów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1795 roku, t. 7, Katalog testamentów poznańskich z drugiej połowy XVI i z XVII wieku*, oprac. A. Karpiński, Warszawa 2017.
- Kościółowi mojemu jako ukochanej oblubienicy mojej. Wybór testamentów małopolskich z XVII wieku*, wyd. E.E. Wróbel, Kraków 2010.
- Kronika klasztoru karmelitów bosych w Warszawie*, wyd. C. Gil, „Karmelitańskie Studia i Materiały Historyczne” 2009, 2.
- Przy boku króla Stanisława Leszczyńskiego (1706–1709), t. 1, Wyprawy do Saksonii i Litwy w latach 1706–1708*, wyd. J. Dygdała, Warszawa 2018.
- Testamenty hierarchów unickich metropolii kijowskiej XVII i XVIII wieku*, wyd. A. Gil, Lublin 2013.
- Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wieku)*, wyd. K. Justyniarska-Chojak, Kielce 2010.
- Testamenty Jana, Tomasza i Jana „Sobiepana” Zamoyskich*, wyd. W. Kaczorowski, Opole 2007.
- Testament kanonika Wojciecha Grabowskiego z Sierpca*, wyd. W. Pawlikowska, „Studia Pedagogiczno-Artystyczne” 2004, 4.
- Testamenty książąt Lubartowiczów-Sanguszków*, wyd. J.M. Marszalska, W. Graczyk, Kraków 2011.
- Testamenty mieszczan krakowskich XIV–XV wieku*, wyd. J. Wysmulek, Warszawa 2015.
- Testamenty mieszczan wojnickich 1599–1809*, wyd. P. Dymmel, Wojnicz 1997.
- Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich i ziemskich ziemi halickiej z XVII wieku*, wyd. P. Klint, K. Rzemieniecki, J. Węglorz, Wrocław 2018.
- Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655*, wyd. P. Klint, Wrocław 2011.
- Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich 1657–1680*, wyd. P. Klint, Wrocław 2012.

- Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich ziemi sanockiej z XVII wieku*, wyd. P. Klint, K. Rzemieniecki, Wrocław 2020.
- Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1799*, wyd. A. Falniowska-Grabowska, Kraków 1997.
- Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku*, wyd. J. Kowalkowski, W. Nowosad, Warszawa 2013.
- Testamenty z XVII i XVIII wieku szlachty i duchowieństwa z Podlasia*, wyd. J. Mamaj, Warszawa 2014.
- Wiśniowiecki J.A., *Ilias Polski (1700–1710)*, wyd. P.P. Romaniuk, J. Burdowicz-Nowicki, Warszawa 2018.

Old prints (Starodruki)

- [Autor nieznany], *Historia życia Michala Stefana Radziejowskiego, Kardynała... z różnych teraźniejszego wieku historyków po polsku zebrana*, [b.m.w.] 1744.

Studies (Opracowania)

- Aleksandrowicz-Szulikowska M., *Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów. Przyczynek badań do mentalności magnackiej XVI–XVIII wieku*, Warszawa 1995.
- Augustyniak U., *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa 1992.
- Bania Z., *Galeria arcybiskupów gnieźnieńskich na zamku w Uniejowie*, w: *Acta Artis. Studia ofiarowane Profesor Wandzie Nowakowskiej*, red. E. Jedliński, K. Stefański, Łódź 2016.
- Baraniewski W., *Skierniewice – Pałac Prymasowski*, w: *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim*, red. W. Puget, Warszawa 1995.
- Bartoszewicz J., *Kościoty warszawskie rzymsko-katolickie opisane pod względem historycznym przez [...] Wizerunki kościołów i cenniejsze w nich nagrobki rytował na drzewie Michał Starkmann*, Warszawa 1855.
- Barylewska-Szymańska E., *Domy szlachty w osiemnastowiecznym Gdańsku*, w: *Život pražských paláců. Šlechtické paláce jako součást městského organismu od středověku na práh moderní doby*, red. O. Fejtová, V. Ledvinka, J. Pešek, „Documenta Pragensia” 2009, 28.
- Barylewska-Szymańska E., Maciakowska Z., *Szlachcic mieszczańinem? Miejsca zamieszkania polskiej szlachty w osiemnastowiecznym Gdańsku*, „Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym” 2018, 42, 3.
- Borkowska M., *Dekret ferowany w niebieskim parlamencie. Wybór testamentów z XVII–XVIII wieku*, Kraków 1984.
- Chrościcki J.A., *Francuskie źródła archiwalne o Michale kardynale Radziejowskim*, w: *Święto baroku. Sztuka w służbie prymasa Michała Stefana Radziejowskiego (1645–1705)*, Muzeum Pałac w Wilanowie, maj-wrzesień 2009, Warszawa 2009.
- Ciesielski T., *W obronie Gdańska – działania wojsk polskich na Pomorzu i Kujawach 1733–1734*, „Studia Historyczno-Wojskowe” 2008, 2.
- Cieślak E., *W obronie tronu króla Stanisława Leszczyńskiego*, Gdańsk 1986.
- Dumanowski J., *„Pompa funebris”? Z testamentów szlachty wielkopolskiej z XVIII w.*, w: *Weśła, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001.
- Dumanowski J., *Torunianin z wyboru: z testamentu biskupa Stanisława Dąbskiego*, „Rocznik Toruński” 1999, 29.
- Dygdała J., *Episkopat rzymskokatolicki doby saskiej. Aktywność w życiu publicznym Rzeczypospolitej*, w: *Miedzy monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994.

- Gajewski J., *Sztuka w prymasowskim Łowiczu*, w: *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986.
- Gaworzewski J., *Przyczynek do historii Domu XX Misjonarzy w Łowiczu*, „Roczniki Obydwu Zgromadzeń” 1928, 30.
- Główka D., *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w Koronie w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2004.
- Główka D., *Podstawy prawne testamentów i inwentarzy pośmiertnych duchowieństwa katolickiego w Polsce w epoce potrydenckiej*, „Archeologia Historica Polona” 1997, 5.
- Główka D., *Testamenty i inwentarze pośmiertne mienia duchownych katolickich w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku jako źródło do badań pobożności indywidualnej*, „Barok” 2004, 2 (22).
- Jarochowski K., *Koniec Radziejowskiego*, w: *Nowe opowiadania i studia historyczne*, Warszawa 1882.
- Kajzer L., *Uwagi o budownictwie obronnym arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica” 1983, 3.
- Karpowicz M., *Wieczyste teatrum*, w: M. Karpowicz, *Piękne nieznanym. Warszawskie zabytki XVII i XVIII w.*, Warszawa 1986.
- Karpowicz M., *Wartości artystyczne kościoła św. Krzyża*, w: *Księga Pamiątkowa. Kościół Św. Krzyża w Warszawie w trzechsetną rocznicę konsekracji 1696–1996*, red. T. Chachulski, Warszawa 1996.
- Kawecki R., *Kardynał Michał Stefan Radziejowski (1645–1705)*, Opole 2005.
- Kawecki R., *Kardynał Michał Stefan Radziejowski 1645–1705*, w: *Święto baroku. Sztuka w służbie prymasa Michała Stefana Radziejowskiego (1645–1705)*, Muzeum Pałac w Wilanowie, maj-wrzesień 2009, Warszawa 2009.
- Kawecki R., *Z dziejów nominacji kardynalskich w Polsce przedrozbiorowej*, „Nasza Przyszłość” 2001, 95.
- Kicińska U., *„Długu żadnego po sobie nie zostawuję” – legaty duchownych małopolskich w testamentach z XVII wieku*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2013, 8.
- Koczerska M., *Inwentarze majątku ruchomego duchowieństwa krakowskiego w XV wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, 51, 2.
- Koczerska M., *Testament kanonika tarnowskiego i plebana Wszystkich Świętych w Krakowie*, w: *Ludzie – Kościół – wierzenia. Studia z dziejów kultury i społeczeństwa Europy Środkowej (średniowiecze – wczesna epoka nowożytna)*, red. W. Iwańczak, S. Kuczyński, Warszawa 2001.
- Kopiec J., *Pierwsze spotkanie nuncjusza Nicola Spinoli z królem Augustem II w 1710 r.*, w: *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012.
- Kordel J., *Towiański Krzysztof Mikołaj*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 54, red. A. Romanowski, Warszawa–Kraków 2023.
- Korytkowski J., *Arcybiskupi gnieźnieńscy, Prymasowie i Metropolici Polscy od roku 1000*, t. 4, Poznań 1891.
- Korytkowski J., *Pralaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych. Podług źródeł archiwalnych*, t. 2–4, Gniezno 1883.
- Kosman M., *Między ołtarzem a tronem. Poczet prymasów Polski*, Poznań 2000.
- Kowalczykowa E., *Kościół św. Krzyża*, Warszawa 1975.
- Kowalczykowa E., *Kościół św. Krzyża w Warszawie. Monografia Architektoniczna*, „Rocznik Warszawski” 1971, 10.
- Kowalczykowa E., *O genezie architektury kościoła św. Krzyża w Warszawie*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1968, 30, 4.

- Kozanecka-Zwierz M., *Od seminarium do muzeum. Dzieje budynku fundacji prymasów Michała Radziejowskiego i Stanisława Szembeka*, „Studia Loviciensia. Łowickie Studia Teologiczne” 2015, 17.
- Kropidłowski Z., *Testament ks. Franciszka Józefa Wybickiego (1709–1765)*, w: *Polska i sąsiedzi... Księga pamiątkowa ofiarowana profesorowi Marianowi Mrocze w 70. rocznicę urodzin*, red. M. Hajger, W. Skóra, Pruszc Gdański–Słupsk 2010.
- Makarczyk I., *Testament Adama Sarnowskiego (ok. 1632–1693) sekretarza Królewskiego, kanonika warmińskiego*, „Forum Teologiczne” 2006, 7.
- Mączyński R., *Konfesja św. Felicissimy, patronki wolnej elekcji*, „Mówią Wieki” 1986, 9.
- Mączyński R., *Nowożytnie konfesje polskie. Artystyczne formy gloryfikacji grobów świętych i błogosławionych w dawnej Rzeczypospolitej*, Toruń 2003.
- Miłobędzki A., *Architektura polska XVII wieku*, Warszawa 1980.
- Misjonarze św. Wincentego a Paulo w Polsce (1651–2001), Kraków 2001.
- Mossakowski S., *Tylman z Gamren (1632–1706): twórczość architektoniczna w Polsce*, Warszawa 2012.
- Muszyńska J., *Testament biskupa krakowskiego Franciszka Krasieńskiego z 1573 roku*, w: *Kościół katolicki w Małopolsce w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska, Kielce–Gdańsk 2001.
- Niemira K., *Honor bez egzageracji. Magnackie zakupy i świat rzeczy paryskich w XVIII wieku*, Warszawa 2022.
- Pawlikowska W., *Testamenty duchowieństwa diecezji wileńskiej w drugiej połowie XVI w. Prawo i praktyka*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2011, 59, 3–4.
- Pietrzak J., *Kobieta z drugiego planu. Katarzyna Konstancja z Niszczczyckich Towiańska i jej polityczna działalność w burzliwych czasach przełomu XVII i XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 2023, 114, 3.
- Pietrzak J., *Testament patriarchy jerozolimskiego Jerzego Marii Laskarysa ze zbiorów Archiwum Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum*, „Kronika Zamkowa. Seria nowa” 2015, 2 (68).
- Pisanko-Borowik A., *Testamenty mieszczan grodzieńskich w XVII–XVIII wieku*, „Studia Podlaskie” 2005, 15.
- Poniatowski S., *Seminarium duchowne w Łowiczu 1700–1820*, w: *Wyższe Seminarium Duchowne w Łowiczu*, red. J. Zawitkowski, Łowicz 1997.
- Popiołek B., *Królowa bez korony. Studium z życia i działalności Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej ok. 1669–1729*, Kraków 1996.
- Popiołek B., *Woli mojej ostatniej Testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności w XVII i XVIII wieku*, Kraków 2009.
- Poraziński J., *Początki działalności Michała Stefana Radziejowskiego – próba interpretacji przebiegu kariery i kształtujących ją czynników*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia” 1984, 726, 47.
- Poraziński J., *Sejm lubelski w 1703 roku i jego miejsce w konfliktach wewnętrznych na początku XVIII wieku*, Warszawa 1988.
- Przyboś A., *Prażmowski Wojciech Remigian*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 28, red. E. Rostworowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984–1985.
- Puget W., *Łowicz – zamek prymasowski*, w: *Pałace i dwory w dawnym województwie rawsko-mazowieckim*, red. W. Puget, Warszawa 1995.
- Puget W., *Zamek w Łowiczu w okresie swej świetności. Działalność budowlana arcybiskupów w świetle dokumentów*, Łowicz 1989.
- Putkowska J., *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1991.

- Rachuba A., *Radziejowski Michał Stefan Augustyn*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.
- Rospond S., *Rola Kościoła św. Krzyża w Warszawie w dziejach Polskiej Prowincji Zgromadzenia Księży Misjonarzy w XVII i XVIII-wiecznej Polsce*, w: *Księga Pamiątkowa. Kościół Św. Krzyża w Warszawie w trzechsetną rocznicę konsekracji 1696–1996*, red. T. Chachulski, Warszawa 1996.
- Salamonik M., *In Their Majesties' Service The Career of Francesco De Gratta (1613–1676) as a Royal Servant and Trader in Gdańsk*, Stockholm 2017.
- Sito J., *Historia fundacji i budowy kościoła Św. Krzyża*, w: *Serce Miasta. Kościół Świętego Krzyża w Warszawie*, red. K. Sztarbałło, M. Wardzyński, Warszawa 2010.
- Sito J., *Kłęcząca figura zmarłego z nagrobka kardynała Michała Stefana Radziejowskiego*, w: *Święto baroku. Sztuka w służbie prymasa Michała Stefana Radziejowskiego (1645–1705)*, Muzeum Pałac w Wilanowie, maj-wrzesień 2009, Warszawa 2009.
- Sito J., *Nagrobek kardynała Michała Stefana Radziejowskiego (1645–1722) z około 1719–1722 r.*, w: *Serce Miasta. Kościół Świętego Krzyża w Warszawie*, red. K. Sztarbałło, M. Wardzyński, Warszawa 2010.
- Sito J., *Wielkie warsztaty rzeźbiarskie Warszawy doby saskiej. Modele kariery – formacja artystyczna – organizacja produkcji*, Warszawa 2013.
- Skrzypietz A., *Franciszek Ludwik, książę de Conti – „obрани król Polski”. Saga rodu Kondeuszów*, Katowice 2019.
- Słaby A., *Rządzicha oleszycka. Dwór Elżbiety z Lubomirskich Sieniewskiej jako przykład patronatu kobiecego w czasach saskich*, Kraków 2014.
- Słomski M., *Zamek arcybiskupów gnieźnieńskich w Łowiczu i jego funkcje w średniowieczu i początkach nowożytności*, „Teka Historyka. Materiały Studenckiego Koła Naukowego Historyków Uniwersytetu Warszawskiego” 2014, 47.
- Słomski M., *Zamki arcybiskupów gnieźnieńskich w Łowiczu, Uniejowie i Opatówku w świetle opisów inwentarzowych z lat 1591–1592*, „Rocznik Łódzki” 2016, 65.
- Sobieszczański F.M., *Kościół Świętokrzyski*, w: *Warszawa. Wybór publikacji*, wyd. K. Zawadzki, Warszawa 1967.
- Staszewski J., *Elekcja 1697 r.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia” 1993, 259, 28.
- Suchojad H., *Rozstanie ze światem doczesnym księdza Jakuba Grometiusa (1572–1651), plebana w Gnojnie (w świetle testamentu i towarzyszących mu dokumentów)*, w: *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i kultura śmierci*, red. H. Suchojad, Warszawa 2001.
- Śmigiel K., *Rezydencje prymasowskie*, „Studia Gnesnensia” 2012, 26.
- Świechowski Z., *Argenterie française di XVIIe siècle en Pologne: semble ignoré, conservé à la cathédrale de Gniezno*, „Revue de l'Art” 1974, 23.
- Świechowski Z., *Srebra kardynała Michała Radziejowskiego w katedrze gnieźnieńskiej*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Seria A” 1972, 27.
- Urban W., *Testament renesansowego plebana ks. Jana Podłodowskiego z 1568 roku*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego” 2000, 35, 3–4.
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 5, Warszawa 1908.
- Uruski S., *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, t. 12, Warszawa 1915.
- Wanat B., *Zakon karmelitów bosych w Polsce*, Warszawa 1979.
- Warda K., *Testamenty mieszczan radziejowskich w późnym średniowieczu w świetle ksiąg ławniczych i radzieckich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2013, 61, 2.
- Wardzyńska K., *Ołtarze: główny 1699–1700, śś. Felicissimiy i Genowefy 1704, Trójcy Świętej i Najświętszego Sakramentu 1720–1721. Johannes Söffrens z warsztatem, m.in. Michael*

- Bröse (Brösen) i Mathias Hankis, w: *Serce Miasta. Kościół Świętego Krzyża w Warszawie*, red. K. Sztarbałło, M. Wardzyński, Warszawa 2010.
- Wasilewski S., *De erectione Seminarii Archidiaecese Loviciensis*, „*Studia Loviciensia. Łowickie Studia Teologiczne*” 2015, 17.
- Wiszwowa K., *Testamenty jako źródło historyczne*, „*Białostockie Teki Historyczne*” 2009, 7.
- Woźniak M., *Komplet ołtarzowy Guillelma Jacoba: krucyfiks, sześć kandelabrow, popiersia Apostołów św.św. Piotra i Pawła*, w: *Gniezno pierwsza stolica Polski*, wyd. M. Aleksandrowicz, Gniezno 1995.
- Wysocki W.J., *Łowicz prymasowski na przełomie XVII i XVIII wieku*, „*Studia Loviciensia. Łowickie Studia Teologiczne*” 2015, 17.
- Zabranik J., *Dzieje Seminarium w Łowiczu (do 1795 r.)*, „*Nasza Przyszłość*” 2010, 114.
- Zielińska T., *Przyczynek do sprawy własności szlacheckiej w Gdańsku XVIII stulecia*, w: *Ludzie, kontakty, kultura XVI–XVIII w. Prace ofiarowane prof. Marii Boguckiej*, red. J. Kowecki, J. Tazbir, Warszawa 1997.
- Zwierzykowski M., *Towiański Jerzy Hipolit*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 54, red. A. Romanowski, Warszawa–Kraków 2022–2023.
- Zmigrodzka B., *Testament jako gatunek tekstu*, Katowice 1997.
- Żmudziński J., *Komplet ołtarzowy: krzyż i pięć świeczników*, w: *Święto baroku. Sztuka w służbie prymasa Michała Stefana Radziejowskiego (1645–1705)*, Muzeum Pałac w Wilanowie, maj-wrzesień 2009, Warszawa 2009.
- Żmudziński J., *Popiersia św. Piotra i Pawła Apostołów*, w: *Święto baroku. Sztuka w służbie prymasa Michała Stefana Radziejowskiego (1645–1705)*, Muzeum Pałac w Wilanowie, maj-wrzesień 2009, Warszawa 2009.

Websites (Strony internetowe)

- Frąckowiak A., *Garnitur ołtarzowy Guillaume Jacoba do katedry gnieźnieńskiej – fundacja prymasa Michała Stefana Radziejowskiego*, *Silva Rerum. Pasaż Wiedzy Muzeum Króla Jana III w Wilanowie*, https://www.wilanowpalac.pl/garnitur_oltarzowy_guillaume_jacoba_do_katedry_gnieznienskiej_fundacja_prymasa_miachala_stefana_radziejowskiego.html [dostęp: 27.12.2023].

NOTA O AUTORZE

Jarosław Pietrzak – doktor nauk humanistycznych w zakresie historii, adiunkt Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Zainteresowania badawcze związane z historią, rolą i miejscem kobiet w społeczeństwie we wczesnej epoce nowożytnej od XVI do XVIII w., historią podróży, dziejami rodów magnackich oraz przemianami kultury dworskiej, w tym ceremoniałami.

ABOUT THE AUTHOR

Jarosław Pietrzak – Doctor of Humanities in the field of history, Assistant Professor at the Institute of History and Archival Studies, University of the Commission of National Education in Krakow. Research interests related to the history, role and place of women in society in the early modern period from the 16th to the 18th century, the history of travel, the history of magnate families, and changes in court culture, including ceremonies.